

โดยแยกออกเป็นหมวดหมู่ตามเนื้อหา เช่น ตำนานพุทธศาสนา ตำนานบ้านเมือง วรรณกรรม กฎหมายโบราณ ต่อมาก็เริ่มปริวรรตเอกสารพื้นเมืองเหล่านี้เป็นภาษาไทยกลางและตีพิมพ์เผยแพร่ ผลงานที่เด่น ๆ เช่น มังรายศาสตร์ภาคปริวรรต ลำดับ 1 (2525) ตำนานสิบห้าราชวงศ์ ภาคปริวรรต เล่ม 2 ผูก 3-5 (2525) ประวัติหนังสือลาว (2526) ตำนานเชียงใหม่ปางเดิม (2537) ตำนานครุฑราชวิชัยแบบพิศดาร และตำนานวัดสวนดอก (2537) ส่วนผลงานของวิทยาลัยครู เชียงใหม่และศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ได้แก่ หนังสือพื้นนาเมืองน่าน งานปริวรรต (2528) มังรายศาสตร์ฉบับวัดเชียงมั่น (2528) ร่างตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ : ต้นฉบับ 700 ปี (2535) สำหรับผลงานชิ้นอื่น ๆ ก็มี สมหมาย เปรมจิตต์ กฎหมายโคธาราชฎ (2521) กฎหมายโบราณ : ลักษณะพยาน (2523) ตำนานพื้นเมืองล้านนาเชียงใหม่ (2521) ตำนานสิบห้าราชวงศ์ เล่ม 1-2 (2525) ปวงคำ ด้อยเขียว และสมหมาย เปรมจิตต์ กฎหมายโบราณ : ลักษณะพยาน (2522) สิงะ วรรณสัย โครงมั่งทรรบเชียงใหม่ (2522) ทวี สว่างปัญญางกูร ตำนานเมืองยอง (2527) ตำนานเมืองเชียงตุง (2527) ตำนานพื้นเมืองสิบสองพื่นนา (2520) บุญยัง ชุ่มศรี ตำนานเมือง หิรัญนครเชียงแสน (2526) พระเทพ วิสุทธิเทวี ตำนานเมืองพะเยา (2524) มังรายศาสตร์ฉบับวัด ไชยสถาน (2527) คัมภีร์พระธรรมศาสตร์โบราณ (2528) หนังสือปริวรรตจากคำภีร์ใบลานชุด ตำนานเมืองและกฎหมาย (2531) อานันท์ กาญจนพันธ์ และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว กฎหมายวัด กาศา (2526) (กฎหมาย) พระยาเจือง เล่ม 1-2 (2526) ธรรมศาสตร์ คลองคัดคำ (2528) สรัสวดี อ๋องสกุล หลักฐานทางประวัติศาสตร์จากเอกสารคัมภีร์และพับสา (2536) พื้นเมืองน่าน (2535) ปวงคำ ด้อยเขียว นิราศหิรัญชัย (ฉบับฉำพูน) (2535) ทิว วิชัยศักดิ์ และไพฑูรย์ คอกบัวแก้ว ตำนานมังราย เชียงใหม่ เชียงตุง (2536) ประเสริฐ ฉนกร และปวงคำ ด้อยเขียว ตำนานมูต ศาสนาเชียงใหม่ เชียงตุง (2537)

สำหรับภูมิภาคอื่นก็มีการตื่นตัวเก็บรวบรวมเอกสารพื้นเมืองโดยหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้งในสถาบันการศึกษา โดยเฉพาะวิทยาลัยครูและศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัด แต่การปริวรรต เอกสารประเภทที่เกี่ยวข้องกับรัฐหรือบ้านเมืองในภูมิภาคนั้น ๆ ยังทำกันน้อย งานส่วนใหญ่มัก เป็นการรวบรวมบัญชีรายชื่อสมุดข่อยใบลานหรือวิเคราะห์โครงสร้างในเบื้องต้นเช่น บัญชีรายชื่อ สมุดข่อยใบลาน จังหวัดพิษณุโลกที่ถ่ายทำไมโครฟิล์ม (ม.ป.ป.) รายชื่อสมุดข่อยใบลาน จังหวัดสุ โขทัย กำแพงเพชร พิษณุโลก (2529) “บัญชีเอกสารโบราณ (จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด)” (2527) รัชฎาภรณ์ “ความสำคัญของศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว” (2531) “การใช้จารึกในการศึกษาอีสาน” (2527) อรรถ นันทจักร “กฎหมายภาคอีสานกับการเปลี่ยน

แปลงตามจารึกและประเพณีราชสำนักกรุงเทพฯ”(2529) “กฎหมายดุ่มแม่น้ำโขง: พัฒนาการและความต่อเนื่อง”(2538) จักรกฤษณ์ อุทโธ “กฎหมายอีสาน : การวิเคราะห์เบื้องต้น” (2538) สารปฤทธิ “กฎหมายท้องถิ่นภาคใต้” (2531) เป็นต้น ส่วนงานการปริวรรตเอกสาร จารึก หรือรวบรวมโดยตรงได้แก่ สุเทพ สือสัมฤทธิ์ “กฎหมายโบราณท้องถิ่นอีสาน” (2531) จักรกฤษณ์ อุทโธ “กฎหมายโบราณฉบับนายหนูไชยสุข” (2536) “พื้นพระแชกคำ” (2535) “เอกสารโบราณเรื่อง พื้นเมืองกุง” (2540) ชีระชัย บุญมาธรรม “กฎหมายไพสวราคมุข 12” (2536) พรณงาม เก้าธรรมสาร “สมุดคู่มือสำหรับข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่รับราชการในมณฑลซึ่งมีพลเมืองนับถือศาสนาอิสลาม” (2529) ชัยวุฒิ พิชะกุล “ชำระเพลงนางเลื้อยขาว” (2525) วิเชียร ณ นคร “ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช” และ “ตำนานพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช” (2521) ประเสริฐ ณ นคร “จารึกที่พบในนครศรีธรรมราช” (2521) สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ เอกสารหัวเมืองปักษ์ใต้พระราชพงศาวดารย่อลำดับกษัตริย์และเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองนครศรีธรรมราช-สงขลา (ม.ป.ป.) พิรินัย ไชยแสงสุขกุล งานวิจัยพื้นฐานเรื่องกฎหมายสยาม (2536) ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และเทิม มีเต็ม “จารึกแผ่นทองหุ้มปลียอดพระบรมธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช” (2537) คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 7 (2534) สมปราชญ์ อัมมะพันธุ์ กฎหมายเบ็ดเสร็จ : กฎหมายฉบับวัดกุสาวดีปัตตานี (2539) ฯลฯ

ส่วนการวิเคราะห์หลักฐานที่ก้าวหน้าไปอย่างเห็นได้ชัดภายหลังปีพ.ศ. 2520 มาแล้ว คือ การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของท้องถิ่น ซึ่งเป็นการทำความเข้าใจโครงสร้างและเนื้อหาของตำนานในมิติต่าง ๆ โดยได้รับอิทธิพลทางด้านแนวคิดมาจากตะวันตก งานในช่วงแรก ๆ มักปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์นิพนธ์โดยตรงและงานที่มีเนื้อหาประวัติศาสตร์ยุคโบราณ ซึ่งจะต้องประเมินคุณค่าของตำนานไว้ในบทแรก ๆ ตัวอย่างเช่น ชาญวิทย์ เกษตรศิริ *The Rise of Ayudhya : A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (1976) ซึ่งเรียบเรียงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Cornell ในปี ค.ศ. 1973 D.K. Wyatt “*Chronicle Tradition in Thai Historiography*”(1976) อานันท์ กาญจนพันธุ์ “ตำนานและลักษณะความคิดทางประวัติศาสตร์ในลานนา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21”(2524) ซึ่งได้เรียบเรียงจากบางตอนของวิทยานิพนธ์ปริญญาโทที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Cornell ในหัวข้อ “*Early Lan na Thai Historiography : An Analysis of the Fifteenth and Sixteenth Century Chronicles*” (1976) ธิดา สาระยา “*The Development of the Northern Tai States*” (1980) วินัย พงศ์ศรีเพียร “*จารึกการเขียนประวัติศาสตร์ไทย*” (2528) ซึ่งเป็นงานที่เรียบเรียงมาจากภาคแรกของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่เสนอต่อมหาวิทยาลัย Bristol ในหัวข้อ “

Traditional Thai Historiography and its Nineteenth-Century Decline” (1983) ส่วนงานวิทยานิพนธ์ที่เขียนในประเทศไทยได้แก่ นาฏวิภา ชลิตานนท์ “วิวัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (2522) ต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือ ชื่อ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (2524) อรรถ นันทจักร “ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20” (2529) ชมนาด สุขเจริญ “ตำนานเมืองลพบุรี : การรับรู้และโลกทัศน์ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” (2530) ส่วนงานอื่น ๆ ได้แก่ สงบ ส่งเมือง “วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ภาคใต้” (2532) สุรสิงห์-สารวม ฉิมพะเนาว์ “ช้าก่อนนักอ่านและอ้างตำนาน” (2528) เป็นต้น

ผู้ที่มีผลงานอย่างต่อเนื่องและมีบทบาทสำคัญในการศึกษาวิเคราะห์ตำนานของท้องถิ่นซึ่งควรกล่าวขานในที่นี้ก็คือ ธิศา สารระยา นอกจากจะมีส่วนช่วยในการบุกเบิกศึกษาในแนวทางนี้แล้ว อาจจะเป็นคนเดียวที่ศึกษาด้านานในแนวทางใหม่อย่างจริงจังและต่อเนื่อง ดังเช่นงานวิจัยเรื่อง ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (2525) นอกจากนั้นก็มีบทความซึ่งส่วนใหญ่ได้เสนอในที่ประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดต่างๆ ในช่วงทศวรรษ 2520 ได้แก่ “ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปงเมือง” (2522) “ประวัติศาสตร์ “เมืองนคร” จาก “ตำนานประวัติศาสตร์” (2526) “การศึกษามรดกและหน้าที่ของตำนานประวัติศาสตร์ในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเชียงใหม่” (2526) “ประวัติศาสตร์จากภายใน” (2527) “มองประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อดุล - ภูเก็ท : การสร้าง “ตำนาน” เกี่ยวกับบุคคลสำคัญและการสืบเนื่องของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” (2527) “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : สัมพันธภาพระหว่างอดีตกับปัจจุบัน (เน้นลพบุรีศึกษา)” (2528) เป็นต้น บทความเหล่านี้ต่อมาได้นำมารวมตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (2529) และได้ตีพิมพ์เป็นฉบับปรับปรุง ชื่อ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์ (2539) ผลงานนอกจากเป็นการเพิ่มเนื้อหาให้กับ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์แล้ว ยังมีความสำคัญทางด้านแนวคิดในการศึกษาหลักฐานประเภทตำนานด้วย

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 สำนักในการศึกษาเรื่องราวของประชาชนหรือชาวบ้านในฐานะที่เป็นพลังผลักดันสำคัญในประวัติศาสตร์เริ่มเกิดขึ้นอย่างชัดเจนในสังคมไทย แม้จะยังไม่เห็นผลงานการศึกษาเท่าใด แต่เนื่องจากสภาพทางด้านเศรษฐกิจและสังคมซึ่งได้เปลี่ยนแปลงไป

ตลอดเวลาจึงเกิดกระแสเรียกร้องให้เห็นความสำคัญของประชาชนมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ตั้งแต่พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์จึงได้รับความสนใจ ขณะเดียวกันเนื้อหาที่ศึกษาก็มีมาก ทำให้เข้าใจเรื่องราวของวิถีชีวิตชาวบ้านในด้านต่าง ๆ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในช่วงพ.ศ. 2520-2540ก่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้เป็นที่ยอมรับจนกล่าวได้ว่าในปัจจุบัน เรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ได้กลายเป็นตัวแทนของ“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” โดยรวมไปแล้ว ในที่นี้จะได้สำรวจงานการศึกษาออกเป็น 2 ประเด็นหลัก คือการศึกษาเนื้อหาทั่วไปที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน และการศึกษาที่เป็นการรวบรวมวิเคราะห์ “หลักฐาน” ทางด้านประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

ในประเด็นแรก การศึกษาเนื้อหาทั่วไปที่เป็นวิถีชีวิตทางด้านต่าง ๆ นั้น อาจแบ่งออกได้เป็น 3 ด้าน ได้แก่ ประวัติศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

การศึกษาในด้านประวัติศาสตร์สังคม อาจแยกย่อยออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง กลุ่มที่สอง การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมชุมชนหมู่บ้านในยุคการเข้าสู่ความทันสมัยในโลกปัจจุบัน

กลุ่มแรก การศึกษาที่เกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง การศึกษาในแนวทางนี้เข้ามามีบทบาทในไทยโดยผ่านทางผลงานของ เศษ นุนนาค เรื่อง “กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121” (2510) เป็นงานที่มีอิทธิพลต่อนักวิชาการไทยให้ศึกษาเรื่องราวการกบฏของชาวนาหรือประชาชนต่อมาขณะเดียวกันความสนใจของนักวิชาการจากภายนอก ซึ่งสนใจในประเด็นเหล่านี้ ก็ได้โยนสาเหตุไปถึงลักษณะของอุดมการณ์หรือความคิดที่เรียกว่า “ยุคพระศรีอาริย์” เช่น Sertono Karto dirdjo ศึกษาในอินโดนีเซีย David Chandler ศึกษาในกัมพูชา Reynaldo Ileto ศึกษาในฟิลิปปินส์ เป็นต้น สำหรับในกรณีของไทยภายหลังการบุกเบิกในรุ่นแรกโดย เศษ นุนนาค (2510) Charles F. Keyes (2516) และ Yoneo Ishii (2518) แล้ว ก็ได้มีการศึกษามากขึ้น เช่น วุฒิชัย มูลศิลป์ “กบฏฮ้ายสาเกียดไ้ง : วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเมือง” (2525) ชูสิทธิ์ ชูชาติ “กบฏพญาผาบ (ปราบสงคราม) : กบฏชาวบ้านในภาคเหนือ” (2523) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” (2525) บทความเหล่านี้รวมพิมพ์อยู่ในตอนที่ 1 ของหนังสือ กบฏชาวนา (2525) โดยมี วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์ เป็นบรรณาธิการ นอกจากนี้ยังมีงานชิ้น

อื่น ๆ ได้แก่ จุลลอง สุนทรวาณิชย์ “ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏในภาคอีสาน : ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ” (2522) สรัสวดี อ๋องสกุล “กบฏพระยาปราบสงคราม แม่ทัพเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2432” (2527) สมโชติ อ๋องสกุล “กบฏผู้วิเศษ : ศิบุญในภาคใต้” (2521) จักรทิพย์ นาดสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร “อุดมการณ์ของผู้นำผู้มีบุญอีสาน” (2525) นงลักษณ์ ลิ้มศิริ “กบฏผู้มีบุญ : ความเป็นอิสระเฉพาะกลุ่มหรือขบวนการจัดตั้งอย่างมีระบบและขั้นตอน” (2527) จุฬาร ชาติช่วงนิรันดร์ “พระศรีอารีย์แห่งบ้านธาตุจอมศรี” (2527) ฯลฯ ต่อมาบทความเหล่านี้ได้พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือชื่อ “ความเชื่อพระศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย (2527) โดยมี พรเพ็ญ อันตระกูล และอรรถพร กุณฑิสมัย เป็นบรรณาธิการ นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยของ สุนทรี อาสะโว้ย เรื่อง “จากอุดมการณ์พระศรีอารีย์ถึงกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน” (2525) และงานที่ศึกษาเหตุการณ์ในสมัยอยุธยา เช่น วารุณี โอสธารมย์ และอัญชลี สุตาชัย “กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา” (2519) ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวความคิดผู้นำพระศรีอารีย์พระมาลัย” (2522) และสุนทร ชุติณทรานนท์ “กบฏไพร่สมัยอยุธยา” (2526) เป็นต้น

งานเหล่านี้เกือบทั้งหมดได้อธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นปฏิริยาของผู้นำท้องถิ่นหรือชนกลุ่มน้อยในระบบการเมืองและสังคมแบบเก่าที่ตอบได้การเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอก มีผลกระทบไปถึงการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของท้องถิ่นในลักษณะที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ จึงเกิดเป็นขบวนการต่อต้านอำนาจมีชาวนาร่วมมือหรือให้การสนับสนุนจำนวนมาก การศึกษาเรื่องราวของกบฏชาวนาหรือขบวนการทางด้านสังคมในท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญประการหนึ่ง คือ ความไม่มีเอกภาพของการอธิบายเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดของปรากฏการณ์ รวมทั้งการให้น้ำหนักของสาเหตุด้วย เช่นในกรณีกบฏที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน ผู้ศึกษาจะชี้ให้เห็นว่าความเชื่อในพระศรีอารีย์คือเหตุผลสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการกบฏเกือบทุกครั้ง ส่วนในกรณีของภาคเหนือและภาคใต้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับความเชื่อ แต่มีสาเหตุมาจากการสูญเสียอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของผู้นำท้องถิ่นเป็นสำคัญ นอกจากนี้ก็ยังมีกรอธิบายว่าเป็นปรากฏการณ์ที่มีลักษณะเฉพาะกรณีในประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของนงลักษณ์ ซึ่งเป็นการศึกษาความเชื่อพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในภาคอีสานที่มีผู้สนใจศึกษากันมาก และมีความเห็นแตกต่างกัน (ดู พรเพ็ญ อันตระกูล, 2527 : บทนำ)

น่าสนใจในข้อเสนอของนงลักษณ์ก็คือ ชี้ให้เห็นถึงกบฏผู้มีบุญว่ามีความแตกต่างกันทั้งในแง่ของ สาเหตุการกบฏ รูปแบบของการจัดตั้งขบวนการ และเป้าหมายของขบวนการ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงกลุ่มผู้วิเศษอื่น ๆ ที่ไม่ได้อยู่ในข่ายของ “กบฏผู้มีบุญ” อีกไม่น้อยในช่วงเวลาเดียว

กัน นงลักษณ์ได้เสนอข้อมูลที่ชี้ให้เห็นว่าขบวนการไม่ได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแต่อย่างใด และที่สำคัญก็คือ การชี้ให้เห็นว่าเรื่องของสถานการณ์เป็นสิ่งสำคัญไม่ใช่เป็นเพราะว่าภาคอีสานมีเอกลักษณ์ทางด้านวัฒนธรรมอันเก่าแก่แล้วจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดการกบฏได้เมื่อได้รับผลกระทบจากภายนอก นงลักษณ์ได้วิเคราะห์สาเหตุเฉพาะของแต่ละกรณี ๆ ไป และชี้ให้เห็นถึงสถานการณ์แวดล้อมว่าเป็นอย่างไรจึงมีผลให้เกิดกบฏ งานของนงลักษณ์ต่างกับนักสังคมศาสตร์ที่มีแนวคิดทฤษฎีเป็นตัวนำ ซึ่งทำให้ละเลยข้อมูลบางส่วนไป ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าผลงานของนงลักษณ์จะมีความสมบูรณ์ถูกต้องกว่าของคนอื่น ๆ เพียงแต่ว่าเป็นงานที่น่าสนใจในแง่ของการนำไปสู่ “ทางออก” ของการถกเถียงในเรื่องสาเหตุของเหตุการณ์ได้ระดับหนึ่ง

แม้ว่างานทุกชิ้นที่กล่าวถึงข้างต้นจะมีข้อบกพร่องหรือข้อโต้แย้งได้อีกมาก แต่ถ้าคำนึงถึงความเป็นงานยุคบุกเบิกแล้ว ถือได้ว่ามีความสำคัญเท่าเทียมกันประการหนึ่งคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ประชาชนที่ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของสังคมระดับล่างโดยเฉพาะกระบวนการเปลี่ยนแปลงการปกครองสมัยรัชกาลที่ 5 นับเป็นความพยายามที่จะตีแผ่ “ข้อเท็จจริง” บางประการเพื่อความเข้าใจสังคมทั้งหมด นอกจากนี้การศึกษาในบทความหลาย ๆ ชิ้นล้วนแต่พยายามที่จะศึกษาโยงใยถึงความเคลื่อนไหวของประชาชนในทางด้านหนึ่งด้านใด เช่น วัฒนธรรม และความสัมพันธ์กับศาสนา เป็นต้น อย่างไรก็ตามการศึกษาประวัติศาสตร์ของประชาชนหรือชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเด็นสังคมเรื่อง “กบฏชาวนา” ก็มีความตื่นตัวอยู่เฉพาะในทศวรรษ 2520 เท่านั้น เพราะไม่ปรากฏว่ามีงานศึกษาเพิ่มเติม(กล่าวเฉพาะนักวิชาการของไทย) เป็นเรื่องน่าเสียดายเพราะยังมีเรื่องราวและประเด็นปลีกย่อยที่น่าสนใจอีกมาก (ดู ข้อวิจารณ์ของ ไชยันต์ รัชชกุล, 2527 : 311-342) ที่สำคัญถ้าเป็นการศึกษาที่คำนึงถึงบริบทอื่น ๆ ก็จะเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่สมบูรณ์ขึ้น แต่นักประวัติศาสตร์ผ่านเลยประเด็นนี้ไป ไปสนใจเนื้อหาทางด้านอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นในระยะใกล้เคียงกัน

กลุ่มที่สอง การศึกษาความเปลี่ยนแปลงสังคมชุมชนหมู่บ้านในยุคของการเข้าสู่ความทันสมัยในโลกปัจจุบัน การศึกษานี้ในแนวหนึ่งจะเน้นที่สถาบันของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เรียกว่า ระบบอุปถัมภ์ ซึ่งถือว่าระบบนี้เป็นความต่อเนื่องทางโครงสร้างระหว่างสังคมหมู่บ้านในอดีตกับปัจจุบัน รวมทั้งการปรับตัวของระบบต่ออิทธิพลจากการพัฒนาของเมือง การศึกษาในแนวนี้ได้รับอิทธิพลมาจากงานทางมานุษยวิทยาของนักวิชาการอเมริกันโดยเฉพาะของ Lauriston Sharp และ Lucien M.Hanks เรื่อง Bang Chan : Social History of a Rural Community in Thailand (1978) ผู้นำทางความคิดคนสำคัญของไทยที่สนับสนุนการศึกษาในแนวทางนี้คือ ม.ร.ว. อकिन ระพีพัฒน์ ส่วนการศึกษาอีกแนวทางหนึ่งจะไม่เน้นประเด็นหนึ่งประเด็นใดโดยเฉพาะ แต่

จะกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงโดยทั่วไปทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของสังคมหมู่บ้าน โดยให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

การศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมระดับหมู่บ้าน หรือที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” โดยการนำของ ม.ร.ว. อคิน ระพีพัฒน์ นั้น เริ่มโครงการขึ้นเมื่อดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ระหว่างปี พ.ศ.2519-2524 ในปี พ.ศ. 2524 ม.ร.ว.อคิน สนับสนุนให้มีการโครงการวิจัยศึกษาความเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้าน 4 แห่งในช่วง พ.ศ. 2503-2524 โดยมีนักวิจัยประจำสถาบันดังกล่าว 4 คน แยกกันศึกษาในภาคต่างๆ ได้แก่ ภาคอีสาน (จังหวัดอุดรธานี, อุบลราชธานี) ภาคกลาง (อยุธยา) ภาคใต้ (นครศรีธรรมราช) การศึกษากล่าวถึงประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน สภาพแวดล้อมและอาชีพ แต่จะให้ความสำคัญในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมในช่วงที่หมู่บ้านได้รับผลกระทบจากความเจริญที่มาจากภายนอก การศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในแง่นี้ นับเป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนธรรมดาเพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการพัฒนาชนบทในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการเข้ามาของระบบทุนนิยม ซึ่งเป็นเรื่องที่ ม.ร.ว.อคิน ให้ความสนใจมาก (ดู เอนก นากะบุตร และชยันต์ วรรธนะภูติ, 2536) ม.ร.ว.อคิน ระพีพัฒน์ เป็นผู้สนับสนุนให้มีการวิจัย “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” มากขึ้นเมื่อเป็นผู้บุกเบิกและก่อร่างสร้าง “สถาบันวิจัยและพัฒนา” (RDI) ขึ้นที่มหาวิทยาลัยขอนแก่นในช่วงปี พ.ศ. 2525-2533 นับได้ว่า ม.ร.ว.อคิน มีส่วนสำคัญทางวิชาการ ให้กับมหาวิทยาลัยขอนแก่น และเป็นผู้นำให้สถาบันทางวิชาการและนักวิชาการจำนวนหนึ่งมุ่งมั่นที่จะเชื่อมโยงให้วิชาการมีส่วนเข้าไปตอบสนองต่อชีวิตชาวบ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งชนบทอีสานที่ยากจน

สำหรับงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์หมู่บ้านที่ได้รับการสนับสนุนจาก ม.ร.ว.อคิน ซึ่งเผยแพร่ในระดับหนึ่งแล้วในขณะนี้มีอย่างน้อย 7 เรื่อง คือ จุฬารัตน์ ไขติช่วงนิรันดร์ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโล” (2527) “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านคำม่วง” (2529) “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านบ่อบุญ ตำบลไค้คำ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ” (2529) สุเมธ แก่นมณี “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโคกลำ” (2527) สุเทพ เชาวลิต “บ้านกุดนางอาย” (2528) สุเกสณี สุภธีระ และมันทนา สามารถ “ประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย : หมู่บ้านแฮด ขอนแก่น” (2527) วราภรณ์ พันธุ์วงศ์ล้อม “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านอิน ตำบลบ้านอิน อำเภอนนทบุรี จังหวัดนนทบุรี” (2526)

งานในกลุ่มนี้เกือบทุกชิ้นมีรูปแบบและประเด็นการนำเสนอที่เหมือนกันคือ บทที่ 1 กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งหมู่บ้าน บทที่ 2 เป็นสภาพทางด้านสังคมและเศรษฐกิจของหมู่บ้านโดยทั่วไป บทที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอันได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงใน

เรื่องบทบาทและสถานะของผู้นำ การถือครองที่ดิน อาชีพ โครงสร้างสังคมในชุมชน ประเพณี วัฒนธรรม และความเชื่อต่าง ๆ บทที่ 4 บทสรุป การศึกษาจะใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เป็นหลัก รวมทั้งมีภาคผนวกต่าง ๆ ประกอบ กล่าวโดยรวม “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ในลักษณะนี้ยังขาดมิติในเรื่องความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก รวมทั้งวิธีการศึกษาที่เน้นข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านมากเกินไป

ส่วนการศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงของสังคมหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอกในอีกแนวหนึ่งคือ การศึกษาที่ไม่เน้นประเด็นหนึ่งประเด็นใดโดยเฉพาะ แต่จะให้ความสำคัญในทุก ๆ ด้านเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม รวมทั้งวิเคราะห์ปัจจัยและผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงการศึกษาในแนวนี้นปรากฏผลงานอย่างเด่นชัดในกรณีภาคอีสานเช่นเดียวกัน และยังให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับหมู่บ้านของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่นงานของ คารารัตน์ เมตดาร์กานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : ศึกษากรณีหมู่บ้านนาป่าหนาด” (2529) คุณฉวี กาพอ่อนศรี และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน : กรณีศึกษาหมู่บ้านชาวเขม” (2529) ปณัฏา เผือกพันธ์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงานการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านชาติพันธุ์กวย : ศึกษากรณีหมู่บ้านว่น” (2532) รุ่งอรุณ ทัมขุนทดเถียร และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข “รายงานการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านชาติพันธุ์ : ศึกษากรณีไทญ้อบ้านโพน” (2532) วีรพล มณีพงษ์ “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย : ศึกษากรณีบ้านกุดครั้ง อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม” (2531) สุวิทย์ ชีรสาคัด และชอบ ดิสนวนโลก “รายงานการวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” (2536) ฯลฯ ส่วนการศึกษาแนวนี้นในภาคอื่น ๆ ได้แก่ ระวีวรรณ ชุ่มพฤษ “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ-สังคม และวัฒนธรรมของบ้านทิวสน ระหว่างปี 1950-1990” (1996) ปก แก้วกาญจน์ “ความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับวิถีชีวิตชุมชนชาวนาจากผลกระทบของระบบการผลิตเพื่อขายในช่วง 2 ทศวรรษ (พ.ศ. 2510-2520) : ศึกษากรณีบ้านเขาเจ็ยก อ.เมือง จ.พิจิตร” (2530)

การศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในระดับชุมชน**

หมู่บ้านของไทยเพิ่งเริ่มศึกษากันอย่างจริงจังในช่วงต้นทศวรรษ 2520 มาเอง โดยมีฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้นำสำคัญ สาเหตุสำคัญที่ทำให้นักวิชาการหันมาสนใจนอกจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีเพิ่มมากขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่งก็เกิดจากปัญหาในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยเอง การจะทำความเข้าใจกับพัฒนาการของระบบเศรษฐกิจให้ชัดเจนนั้นก็ต้องหันมาให้ความสนใจกับระบบการผลิตให้มากขึ้น จึงจำเป็นต้องศึกษากลุ่มชนส่วนใหญ่ที่ทำการผลิต ซึ่งก็คือชาวนา สาเหตุอีกส่วนหนึ่งเกิดจากแนวคิดทางทฤษฎีและวิธีการเฉพาะของสาขาวิชา เช่น มานุษยวิทยาที่มักสนใจศึกษาสังคมขนาดเล็กในระดับหมู่บ้าน (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 18) สำหรับในกรณีของฉัตรทิพย์ นาถสุภา แรงบันดาลใจจากวิทยานิพนธ์ของ David Bruce Johnston เรื่อง “Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1888-1930” (1975) เกี่ยวกับการใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านเพื่อนำมาวิเคราะห์ ทำให้นำเอาวิธีการดังกล่าวไปใช้บ้าง ฉัตรทิพย์ มีความเห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทั่ว ๆ ไปนั้น ภาพของหมู่บ้านมักขาดหายไป หรืออาจพอมองเห็นบ้างก็จะปรากฏอยู่ในเอกสารของทางราชการ ซึ่งเป็นภาพหมู่บ้านจากสายตาของรัฐ ส่วนการศึกษาเรื่องของชุมชนโบราณหรือเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่ผ่านมานั้น ก็ “...ไม่ได้มีการจัดระบบข้อมูลให้เห็นเป็นโครงสร้างหมู่บ้าน ขาดการโยงความสัมพันธ์ของปัจจัยเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมภายในหมู่บ้าน และการโยงระบบหมู่บ้านกับสังคมระดับชาติและระดับโลก รวมทั้งไม่พิจารณาหมู่บ้านในแง่การเปลี่ยนแปลงในแง่กระบวนการที่วิวัฒนาการมาในประวัติศาสตร์” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 : 275) ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2522 เป็นต้นมา ฉัตรทิพย์ จึงเริ่มศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจระดับหมู่บ้าน และยังช่วยผลักดันสนับสนุนให้นักวิชาการคนอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มลูกศิษย์ที่เขียนวิทยานิพนธ์ปริญญาโท ทั้งสาขาเศรษฐศาสตร์และประวัติศาสตร์ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านในภูมิภาคต่าง ๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ในฐานะที่เป็นที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ได้ติดตามนักศึกษาไปสัมภาษณ์ชาวบ้านตามต่างจังหวัดบ่อยครั้งเป็นประสบการณ์และโอกาสให้ได้ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านไปพร้อม ๆ กับนักศึกษาเหล่านั้น ผลงานวิจัยเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น สุวิทย์ ไพทยวัฒน์ “วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทภาคกลางของประเทศไทย 2394 - 2475” (2521) ประนุช ทรัพย์สาร “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” (2524) ชูสิทธิ์ ชูชาติ “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475” (2524) สิริพันธ์ บุญโสธร

สถิตย์ “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ. 2398” (2526) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (2527) ชุมพล แนวจำปา “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468” (2528) สุวิทย์ ชีรสอวตและคณะ “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ระหว่าง พ.ศ. 2475-2526 : กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์และขอนแก่น” (2529) “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน” (2532) “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มแม่น้ำสงคราม ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน” (2530) พรพิไล เลิศวิชา “ชาวาลุ่มน้ำชี” (2532) และฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (2540)

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวนี้ได้อาศัยกรอบแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ชี้ให้เห็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของเศรษฐกิจหมู่บ้านในอดีตก่อนการเปลี่ยนแปลง คือ “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” หรือ “พอเพียงในตัวเอง” (Self-Sufficient) งานวิจัยในช่วงแรก ๆ นั้นจะให้ความสำคัญกับสนธิสัญญาบาวริงว่าทำให้ลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น ส่งผลไปถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านอื่นๆ ด้วย การศึกษาในระยะต่อมาที่แยกย่อยไปตาม “ท้องถิ่น” มากขึ้น ก็ได้แสดงให้เห็นว่าในภูมิภาคต่าง ๆ นั้นได้รับผลกระทบจากอิทธิพลของทุนนิยมภายนอกและการขยายตัวของรัฐไม่เท่าเทียมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่นอกบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางออกไป งานวิจัยหลายชิ้นแสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงล่าช้ามาก เช่น กรณีของภาคอีสาน ผลสรุปเช่นนี้สัมพันธ์สอดคล้องกันดีกับแนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” ที่ได้รับการตอบรับมากขึ้นในการศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านระยะหลัง ๆ ดังเช่นงานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ (2540) รวมทั้งปรากฏในงานของ ยศ สันติสมบัติ เรื่อง ท่าเถวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม (2539) การศึกษาที่ได้คลี่คลายโดยให้ความสำคัญกับ “ทางออก” ของเศรษฐกิจหมู่บ้านในปัจจุบันดังกล่าว ยิ่งนับวันจะได้รับความสนใจมากขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านตามแนวทางของกลุ่ม ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ว่ามีอิทธิพลเป็นอย่างมาก เพราะนอกจากจะมีผู้สนใจศึกษาตามแนวคิดนี้มากแล้ว ผลงานส่วนหนึ่งยังได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ออกสู่สังคมในวงกว้างและเป็นที่ยอมรับ โดยเฉพาะในหมู่นักพัฒนาชนบทไทยในปัจจุบัน บทบาทของฉัตรทิพย์ นาถสุภา ในการศึกษาวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งในด้านการสอน ควบคุมวิทยานิพนธ์ ตลอดจนเป็นที่ปรึกษา

และผลักดันให้เกิดโครงการวิจัยใหม่ๆ ดังเช่นโครงการวิจัยเรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานใต้” ของสมคิด พรมชัยและคณะ ที่เพิ่งได้รับอนุมัติเงินทุนจากสภาวิจัยแห่งชาติเมื่อเร็ว ๆ นี้ อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจระดับชุมชนหมู่บ้านเท่าที่ผ่านมานอกจากจะมีเนื้อหาที่เน้นทางด้านการผลิต ก็ยังมีเนื้อหาหรือแนวทางอื่น ๆ อีกคือ การศึกษาประวัติศาสตร์การค้าในท้องถิ่น และ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกระบวนการเปลี่ยนผ่าน

การศึกษาประวัติศาสตร์การค้าท้องถิ่น ในระดับชุมชนหมู่บ้านเริ่มเห็นได้จากงานของ Michael Moerman เรื่อง “Chiang Kham's Trade in the 'Old Days' ” (1975) ส่วนในกรณีภาคเหนืออื่น ๆ ได้แก่งานของสุทธิ์ ชูชาติ “พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2503” (2527) แคทเธอริน โบวี “การค้าฝิ่นและผลิตภัณฑ์ฝิ่นในภาคเหนือของประเทศไทยจากมุมมองทางประวัติศาสตร์” (2536) ส่วนในกรณีภาคอีสานมีงานศึกษาที่น่าสนใจคือ Junko Koizumi “The Commutation of Suai from the Northeast Thailand in the Middle of the 19th Century” (1991) งานวิจัยเหล่านี้ล้วนใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์และเอกสารท้องถิ่น ซึ่งพบว่าสังคมหมู่บ้านในภาคเหนือและภาคอีสานส่วนมีการค้าขายในท้องถิ่น และระหว่างภูมิภาคอยู่แล้วก่อนที่จะได้รับอิทธิพลจากทุนนิยมที่ผ่านมาจากศูนย์กลางของรัฐ ทักษะดังกล่าวนับว่าตรงกันข้ามกับแนวคิดเดิมที่มักมองว่าระบบทุนนิยมเริ่มต้นขึ้นก่อนในภาคกลางแล้วขยายออกไปรอบนอก ซึ่งเป็นดินแดนที่ถูกมองว่าล้าหลังทางเศรษฐกิจ แต่จากการศึกษาก็ได้รับการยืนยันจาก Junko Koizumi ว่าชุมชนเหล่านั้นมีการค้าขายอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งไม่ใช่กับภาคกลาง แต่เป็นการค้าขายภายในภูมิภาคด้วยตนเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 6-7) สำหรับการศึกษาที่เรียกว่า ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของกระบวนการเปลี่ยนผ่าน นั้น ยังไม่ค่อยแพร่หลายในประเทศไทย ผู้ที่ทดลองศึกษาโดยอาศัยแนวทางนี้คือ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งนำเอาแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมเกษตรของ Marc Block เรื่อง French Rural History : An Essay on its Basic Characteristics (1970) และแนวความคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์และการถือครองที่ดินของ Max Weber เรื่อง Agrarian Sociology of Ancient Civilization (1976) มาผสมผสานกับแนวการศึกษาด้านมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ สำนักมาร์กซิส ที่เน้นความสัมพันธ์ทางการผลิตและกระบวนการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ระบบทุนนิยม งานของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์จะเป็นการศึกษาในกรณีของภาคเหนือ ดังเช่นบทความที่รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือ พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา (2527) และ “Conflicts over the Development and Control of Labor in a Northern Thai Village” (1989) เป็นต้น (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 7-8)

การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์วัฒนธรรม อาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มได้แก่
วัฒนธรรมชุมชน กับ วัฒนธรรมทางความคิดและจิตสำนึก

กลุ่มแรก ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน เป็นการศึกษาแบบแผนการดำเนินชีวิต
ของชุมชนหมู่บ้านในอดีต ซึ่งเป็นวัฒนธรรมโดยทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการทำมาหากิน
ทางสังคม-การเมือง ความเชื่อและภูมิปัญญา โดยมีแนวคิดกว้าง ๆ ว่าวัฒนธรรมชุมชนเหล่านี้ใน
อดีตนั้นเป็นสิ่งที่มีความพอเพียงพึ่งพาอาศัยกันโดยไม่มีความขัดแย้ง สังคมหมู่บ้านจึงมีความสุข
สงบและกลมกลืนกับสภาพธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และแม้ว่าจะติดต่อสัมพันธ์กับสังคมภายนอก
บ้างแต่ชุมชนเหล่านี้ก็คงความเป็นอิสระอยู่มาก การศึกษาเริ่มมองเห็นเค้ามาแล้วบางด้านในงาน
ของ พระยาอนุมารราชชน ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2500 คือ ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน แต่สำหรับ
ความคิดเกี่ยวกับ “วัฒนธรรมชุมชน” ในความหมายที่กล่าวข้างต้นนั้นได้แพร่หลายและเริ่มมีบทบาท
ในสังคมไทยมาเมื่อไม่นานนี้เอง ทั้งนี้เพราะแนวทางการพัฒนาที่ได้รับการส่งเสริมโดยรัฐที่
ผ่านมานั้นได้ชักนำให้ชาวบ้านเข้าไปสู่วงจรของความทุกข์ยากต่างๆ นานาโดยการตกเป็นเหยื่อของ
ระบบทุนนิยม ความผิดพลาดเกิดจากการที่นักวิชาการหรือรัฐไม่เข้าใจศักยภาพของชาวบ้านเพียง
พอ ปัญหาจึงจำเป็นต้องเริ่มต้นที่การศึกษาเพื่อค้นหาวัฒนธรรมของชาวบ้านเอง หรือที่เรียกว่า
“วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อจะได้อาศัยเป็นพื้นฐานสำหรับการฟื้นฟูสังคมขึ้นมาและพัฒนาชนบทต่อ
ไปจากพื้นฐานของวิถีชีวิตชาวบ้านเอง

แนวความคิดชัดเจนขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 - 2530 โดยมาจาก 2 แนวทาง คือ จาก
การนำเสนอขึ้นโดยองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organizations หรือ NGOs) ที่
ทำงานด้านการพัฒนาชนบท และจากนักวิชาการที่ให้ความสนใจต่อการศึกษาทางวัฒนธรรม โดย
เฉพาะวัฒนธรรมของชาวบ้านหรือชนบท กล่าวเฉพาะในส่วนของนักวิชาการ ผู้ที่มีบทบาทใน
การนำเสนอแนวความคิด ได้แก่ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา กาญจนา แก้วเทพ เสรี พงศ์พิศ นิธิ
เอียวศรีวงศ์ และเสนอห์ จามริก เป็นต้น นักวิชาการเหล่านี้แม้มิได้มีส่วนในเชิงปฏิบัติเกี่ยวกับ
การพัฒนา แต่ก็มีบทบาทสูงในการสร้างคำอธิบายถึงวิถีชีวิตในชนบท และที่สำคัญก็คือได้มีส่วน
ร่วมในกระบวนการก่อตัวของ “วัฒนธรรมชุมชน” ด้วยการเสนอมิติทางประวัติศาสตร์ รวมถึง
การศึกษาค้นคว้าวิจัยวัฒนธรรมท้องถิ่นด้วยตัวเอง หรือส่งเสริมให้เกิดความสนใจที่จะศึกษาเรื่อง
ราวดังกล่าว ทำให้สังคมเห็นความสำคัญของพลังชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น อันมีผลในแง่
ของการผลักดันในเชิงนโยบายการพัฒนาต่อไป (ดู ยุคติ มุกดาวิจิตร, 2538 : 1-3)

การศึกษาเรื่องราวของ “วัฒนธรรมชุมชน” ส่วนใหญ่จะเป็นงานทางด้านแนวคิด
ทฤษฎี ซึ่งจะเห็นได้ว่าหลังจากการจัดประชุมสัมมนาเรื่อง “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท”

ณ จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อวันที่ 23-24 ตุลาคม 2524 แล้ว ก็มีการศึกษาในเชิงแนวคิดทฤษฎี ออกมาจำนวนมาก เช่น บุญเพรง บ้านบางขุน (นามแฝง) **ศรัทธาพลังชุมชน : ข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท** (2527) Seri Phongphit (ed) **Back to the Roots : Village and Self-Reliance in a Thai Context**. (1986) อภิชาติ ทองอยู่ **ทัศนะว่าด้วยวัฒนธรรมกับชุมชน** (2521) กาญจนา แก้วเทพ **มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา** (2530) กาญจนา แก้วเทพ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ **การพึ่งตนเอง : ศักยภาพในการพัฒนาชนบท** (2530) บุญเทียน ทองประสาน (นามแฝง) **แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในการพัฒนา** (2531) นิธิ เอียวศรีวงศ์ **“การศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน”** (2531) และ Chattip Nartsupah **“The ‘Community Culture’ School of Thought”** (1988) เป็นต้น ส่วนงานที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าวิจัย ซึ่งเป็นเนื้อหาที่กล่าวถึงแบบแผนการดำเนินชีวิต ประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ ของชาวบ้านในอดีตนั้นจะปรากฏอย่างชัดเจนอยู่ในงานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** (2527) กาญจนา แก้วเทพ **การพัฒนาบ้านกับเมือง** (ม.ป.ป.) พรพิไล เลิศวิชา **ศิริมงค : จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา** (2535) **“ชาวนาถุ่มน้ำชี”** (2532) **“ไขประตูคอยหมู่บ้านล้านนา”** (2533) ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย** (2536) เป็นต้น การศึกษาในแนวทางนี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการมากขึ้นในปัจจุบัน และได้ขยายออกไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมไทย ภายใต้การนำของฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีแนวคิดที่ว่าวัฒนธรรมบางส่วนของชาวบ้านนั้นมีลักษณะคล้ายกับวัฒนธรรมดั้งเดิมของชนชาติไทย การที่จะเข้าใจวัฒนธรรมของชาวบ้านไทยให้ลึกซึ้งมีความจำเป็นที่จะต้องย้อนกลับไปศึกษาวัฒนธรรมดั้งเดิมของชนชาติไทยนอกประเทศกลุ่มต่าง ๆ เพื่อเป็นประโยชน์ในเชิงเปรียบเทียบ (ดู ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2536 และอานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 28-34) การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมในแนวทางนี้ เป็นเรื่องที่ท้าทายต่อการวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งได้เกิดขึ้นตามมาเช่นเดียวกับการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

กลุ่มที่สอง **การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมด้านความคิดและจิตสำนึก** การศึกษาในกลุ่มนี้ไม่อาจแยกออกจากกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนได้อย่างเด็ดขาด เช่นเดียวกับที่มีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาทางด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านสังคมหรือเศรษฐกิจความแตกต่างจึงอยู่ที่การเน้นเนื้อหาเป็นสำคัญ สำหรับการศึกษาที่เน้นด้านความคิดและจิตสำนึกนั้น เป็นความพยายามที่จะศึกษาสังคมท้องถิ่นจาก ประวัติศาสตร์ภายในนั่นเอง ซึ่งช่วยให้เกิดเอกภาพของการศึกษาระหว่างประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยามากยิ่งขึ้น (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2530) ในส่วนของประวัติศาสตร์ยุคโบราณ การศึกษาที่แสดงให้เห็นวัฒนธรรมทางด้านความคิดและความเชื่อ จะปรากฏอยู่ในงานของศรีศักร วัลลิโภดม โดยเฉพาะกรณีของภาคอีสานดังกล่าวแล้ว แต่การศึกษาชุมชนหมู่

บ้านภายหลัง ผลงานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร เรื่อง “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” (2525) และ “อุดมการขบถผู้มีบุญอีสาน” (2527) เป็นงานสั้นกว่าที่สะท้อนให้เห็นถึงมุมมองของชาวนาในความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับรัฐไทยได้อย่างน่าสนใจ แสดงให้เห็นถึงความคิดที่เป็นอุดมการณ์ดั้งเดิมแบบสังคมบุพกาลที่ต้องการความเป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐ ส่วนงานของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “คดีที่เกี่ยวกับรัฐของประชาชนไทยจากวรรณกรรมปักษ์ใต้” (2528) ก็เป็นประวัติศาสตร์ความคิดที่น่าสนใจ โดยแสดงให้เห็นถึงความเป็น “ท้องถิ่น” ที่มีอิสระจากการครอบงำของรัฐใหญ่ และมองรัฐดังกล่าวอย่างไม่ค่อยจะเป็นมิตร การศึกษาในลักษณะนี้สร้างความก้าวหน้าให้กับ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ทั้งในด้านเนื้อหาและวิธีการศึกษา นอกจากนี้ก็ยังมีงานชิ้นอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งคาบเกี่ยวกับคติชนวิทยาและวรรณกรรมท้องถิ่น แต่ก็เป็นการศึกษาที่เผยให้เห็นถึงความคิดและโลกทัศน์ทางด้านต่าง ๆ ของชาวบ้านทั่วไป ได้ระดับหนึ่ง ตัวอย่างเช่น จารุวรรณ ธรรมวัตร วิเคราะห์เพลงเด็กอีสาน (2522) สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ วิเคราะห์สารคดีเพลงกล่อมเด็กภาคใต้ จำเริญ แสงดวงแข โลกทัศน์ชาวไทยภาคใต้ที่ปรากฏในเพลงกล่อมเด็ก (2523) สุรสิงห์สำรวม จิมพะเนา “โลกทัศน์ชาวลานนา : ศึกษาจากขอเก็บนก” (2526) เรณู อรรฐาเมศร์ “โลกทัศน์ชาวลานนาศึกษาจากสุภาษิตชาวบ้าน” (2526) เป็นต้น

การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมทางความคิดและจิตสำนึกของชาวบ้านนี้มักจะเป็นการเสนอเรื่องราวในลักษณะเป็นภาพนิ่งที่เป็นอดีตอันยาวนานเกินไป มองไม่เห็นความเคลื่อนไหวในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ และที่สำคัญเป็นการศึกษาหรือมองจากสังคมภายในหรือ ประวัติศาสตร์ภายใน ซึ่งก็มีปัญหาอยู่เช่นเดียวกัน คือ ไม่อาจสมบูรณ์ในตัวเอง หากต้องศึกษาจากด้านของการติดต่อสัมพันธ์กับท้องถิ่นและสังคมอื่นด้วย เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวของการเคลื่อนไหวทางความคิด ที่มีการขัดแย้ง การต่อสู้ การครอบงำ และการแลกเปลี่ยนผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลา และมีความจำเป็นต้องเข้าใจว่าการเคลื่อนไหวตั้งอยู่บนพื้นฐานของอะไร มีเงื่อนไขและบริบทอย่างไร ด้วยความพยายามที่จะแก้ปัญหาและตอบคำถามดังกล่าวนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้เสนอแนวคิดการศึกษาแนวใหม่ คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งจะให้เห็นความเคลื่อนไหวของผู้คนโดยการศึกษาจากวัฒนธรรมความคิดเหล่านี้

ขณะที่การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ขยายตัวซับซ้อนทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพมากขึ้น ในด้านการรวบรวม ปรัวรรด และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านก็ดำเนินไปพร้อม ๆ กันภายใต้การนำของนักวิชาการที่

สังกัดสถาบันการศึกษาและเอกชนผู้สนใจ การรวบรวม ปรีวรรต และวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตชาวบ้านมีมากยิ่งขึ้นเมื่อการเรียนการสอนวิชาภาษาไทยในระดับปริญญาโทได้ขยายตัวออกไปสู่ส่วนภูมิภาค เพราะมีนักศึกษาจำนวนไม่น้อยที่เลือกปรีวรรต และวิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นสำหรับการทำวิทยานิพนธ์

การรวบรวมและปรีวรรต “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ ส่วนหนึ่งยังเป็นผลงานของนักวิชาการที่ทำงานมาก่อนหน้านี้ แต่ผลงานในยุคหลังก็พัฒนามากขึ้น มีการตรวจสอบศึกษาเปรียบเทียบต้นฉบับอย่างละเอียด ส่วนนักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ที่เรียนรู้แนวคิดทฤษฎีมากขึ้น ก็ได้วิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ทั้งในด้านของโครงสร้าง บทบาทหน้าที่ การแพร่กระจาย และสาระของเนื้อหา มีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจสังคมท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ผลงานเหล่านี้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่มากขึ้น ตัวอย่างเช่น สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์ รายงานการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ของชอเก๋บนกกับสังคมล้านนาไทยในอดีต (2526) ลมูล จันทรหอม “โลกทัศน์ชาวลานนาจากเพลงกล่อมเด็กภาคเหนือ (ศึกษาเฉพาะจังหวัดเชียงใหม่และลำพูน)” (2526) สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เอื้อเทียมคลองภาคปรีวรรตที่ 82/2531 (2531) พรรณเพ็ญ เครือไทย (บรรณาธิการ) เพลงกล่อมเด็กล้านนา (2540) ปรีชา พิณทอง ภาษิตโบราณอีสาน (2528) รวมวรรณคดีอีสาน (2523) วรรณคดีอีสานนอกจอกน้อย (2527) วรรณคดีอีสานเรื่องฝาแฝด-นางไอ่ (2524) เวศสันดรคำโครอีสาน (2525) วรรณคดีอีสานเรื่อง ขุนนางอ้าว (2524) ทองพูน คายพินิจ นิทานพื้นบ้านของชาวยวน ตำบลสีคิ้ว อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา (2521) ปรีชา อุตระกุล วรรณกรรมพื้นบ้านจากคำบั้งการใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (2521) สมาน ไข่เหม “มหาดิเมืองเพชร” (2521) เสยห์ เกิดเจริญ “ประชุมวรรณกรรมคำสอนจากวัดในเมืองเพชร” (2524) สมาน ไข่เหม “วรรณกรรมโลกนิคิลบับเมืองเพชรบุรี” (2530) ล้อม เพ็งแก้ว “นิราศเขาลูกช้างสำนวนนายคว้น พ.ศ. 2429” (2524) เรียม ศรีทองเพชร วรรณกรรมท้องถิ่นจากสมุทรน้อย (2529) นายเรือง นานิ พระรอมรี (2522) ศูนย์วัฒนธรรมภาคใต้ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช สุบินตำนานเก่า (2520) นายคัน วันคาร โสพนนิมิต (2521) กายนคร (2523) ฯลฯ

ส่วนผลงานทางด้านวิทยานิพนธ์ก็มีทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค ตัวอย่างเช่น สุขสมาน ขอดแก้ว “สุกมิต : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2524) ประพนธ์ เรืองณรงค์ “พระวรรณกรรมจังหวัดสุราษฎร์ธานี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2523) วนิกา พิเศษพงษา “ไกรสิทธิ์วรรณกรรมท้องถิ่นจังหวัดชุมพร : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2526) สุรรัตน์ หาญคำ “สุริงศ์วรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” (2527) สุนัน อุดมเวช “การศึกษาสุบิน

กุมาร คำกาพย์ฉบับวัดจันทราวาส เพชรบุรี”(2530) ยุพิน สุวรรณฤทธิ์ “การวิเคราะห์วรรณกรรมลาว เรื่อง ไก่แก้ว” (2530) ณัฐินี พรหมเกิด “การศึกษาเรื่องปฐมสมโพธิฉบับมอญจากต้นฉบับวัดคงคารามราชบุรี” (2531) เป็นต้น

การศึกษาเรื่องราวทางคติชนวิทยาและวรรณกรรมของท้องถิ่นที่มีการนำเอาต้นฉบับหรือข้อมูลมาวิเคราะห์เพื่อเข้าใจชาวบ้านในมิติทางสังคมมากขึ้นนี้ มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ยังขาดการนำเอาข้อมูลทางคติชนหรือวรรณกรรมพื้นบ้านไปวิเคราะห์ให้สัมพันธ์กับเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ด้านอื่น ๆ เช่นเดียวกันผู้ที่ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทางคติชนหรือวรรณกรรมพื้นบ้านก็ได้สนใจข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ว่ามีประโยชน์และสัมพันธ์อย่างไรกับเรื่องที่ตัวเองศึกษา แม้ว่าในภายหลังจะมีข้อเสนอแนะและเสียงเรียกร้องให้นักวิชาการในสองสาขานี้ รวมทั้งสาขาอื่นด้วยให้หันมา “สื่อสาร” กันให้มากขึ้น แต่ในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาก็ดูเหมือนว่าเสียงเรียกร้องดังกล่าวก็ยังไม่มีอิทธิพลต่อ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์เท่าใดนัก ดังจะเห็นได้ว่าผลงานที่ผ่านมาเกือบจะทั้งหมดยังคงศึกษาในแนวทางของตัวเองอย่างเหนียวแน่น ในบางครั้งจะมีนักวิชาการหลายๆ ฝ่ายร่วมมือกันศึกษาท้องถิ่นหรือชุมชนใดเป็นการเฉพาะแต่ผลงานที่ออกมาก็มีลักษณะแยกส่วนอยู่เช่นเดิม (ดู มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536 และ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539) วิธีการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นที่ยังไม่ค่อยก้าวหน้าไปเท่าที่ควร คงไม่ใช่เป็นเพราะนักวิชาการเหล่านั้นไม่ได้ตระหนักในแนวคิดและวิธีการที่ควรจะเป็น หากเหตุผลสำคัญน่าจะเกิดจากความยากลำบากในวิธีการมากกว่า กล่าวคือ การอธิบายพัฒนาการของสังคมอย่างรอบด้านคงจะต้องศึกษาโดยนักวิชาการผู้รอบรู้ที่สามารถหลอมรวมเอาข้อมูลและวิธีการของศาสตร์ต่าง ๆ มาใช้เป็นเครื่องมืออย่างมีประสิทธิภาพ ตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้อาจมองเห็นได้จากงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่อง “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” (2525) และทองเทียว บุญยังไพธิตาน (2536) ซึ่งแม้ว่างานชิ้นแรกจะมีใช้การศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นโดยตรง แต่ก็น่าจะเป็นตัวอย่างที่อาจนำเอาวิธีการมาประยุกต์ใช้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นได้ดี นอกจากนี้การที่มิ้นักวิชาการให้ความสนใจ เก็บรวบรวม ปกรวรรต วิเคราะห์ “หลักฐาน” เกี่ยวกับชาวบ้านมากขึ้น ก็ย่อมเป็นพื้นฐานสำคัญให้ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ทางด้านนี้ดำเนินไปในแนวทางที่เราคาดหวังได้มากขึ้นในอนาคต

กล่าวโดยสรุป ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษหลังมีความก้าวหน้าไปทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกิดเป็นองค์ความรู้ในเนื้อหาต่าง ๆ ชัดเจนขึ้น และในแต่ละด้านก็มีความหลากหลาย ซึ่งอาจเห็นได้เด่นชัดที่สุดในกลุ่มที่ศึกษาในมิติของการ

พัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และกลุ่มการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีแนวโน้มลงไปสู่ชุมชนท้องถิ่นหน่วยย่อย ๆ มากขึ้น อย่างไรก็ตามการเติบโตทางด้านเนื้อหาที่ดำเนินไปในลักษณะของ “ต่างคนต่างทำ” ตามแนวทางของแต่ละสาขา ยังไม่ค่อยมีงานศึกษาที่สมบูรณ์ตามความคาดหวังของนักวิชาการหลาย ๆ ฝ่ายพัฒนาการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในรอบ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา จึงมักถูกมองว่าเป็นการย่ำเท้าอยู่กับที่ คือ แม้ว่าจะมีปริมาณเนื้อหาในแนวต่าง ๆ มากขึ้น แต่ก็เป็นการศึกษาที่ไม่ได้พัฒนาไปอย่างสอดคล้องกับแนวคิดและวิธีการศึกษาที่มีการเสนอแนะมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรอบทศวรรษหลังสุด ข้อวิจารณ์ดังกล่าวนี้มีส่วนจริงอยู่ไม่น้อย และได้ตระหนักกันมากขึ้นในปัจจุบัน

พัฒนาการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ทศวรรษหลังที่ดูเหมือนว่าไม่ค่อยก้าวหน้าไปเท่าที่ควรนั้น ก็มีความเคลื่อนไหวที่น่าสนใจบางประการ ผลงานที่อยู่ในอุดมคติของทุกฝ่ายจะยังไม่เกิดขึ้นอย่างชัดเจน แต่ก็พบว่าภายในกรอบของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ของประเทศที่ดูเหมือนว่าเป็นภาพที่ค่อนข้างจะหยุดนิ่งอยู่พอสมควรนั้น มีการเปลี่ยนแปลงในแนวคิดและเนื้อหาบางประการ ประเด็นที่พอมองเห็นนี้อาจเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญให้กับการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในอนาคต ซึ่งสัมพันธ์กับพัฒนาการทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของประเทศโดยรวมที่มีแนวโน้มให้ความสำคัญกับท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น ในที่นี้จึงควรกล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงบางประการของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในรอบทศวรรษที่ผ่านมาเป็นการมองความเคลื่อนไหวในอีกมุมหนึ่งที่จะช่วยให้เห็นภาพความก้าวหน้าบางอย่างได้ชัดเจนขึ้นอย่างน้อย 3 ประการ

ประการแรกขอบเขตของหน่วยที่ใช้ศึกษาเปลี่ยนแปลงคลี่คลายออกจากพรมแดนที่ถูกกำหนดจากพื้นที่ของเขตจังหวัดในปัจจุบัน มาสู่หน่วยการศึกษาที่มีลักษณะบางอย่างร่วมกันนับตั้งแต่สภาพทางด้านภูมิศาสตร์ พื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงขอบเขตของหน่วยสัมพันธ์กับเนื้อหาที่เน้นไปทางด้านสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้น เห็นได้ชัดเจนจากหัวข้อการจัดสัมมนาทางวิชาการตามส่วนภูมิภาค เช่น ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์ วัฒนธรรมกลุ่มแม่น้ำมูล : กรณี เขมร ลาว ลาว ลาว สุรินทร์ (2533) มหาวิทยาลัยศิลปากร กลุ่มน้ำแม่กลอง:พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม (2536) วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช เอกสารประกอบการสัมมนาการวิจัยวัฒนธรรมภาคใต้ ครั้งที่ 1 (2532) การสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “พัทธศึกษา : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” (23-25 สิงหาคม 2536) ขวัญเมือง จันทโรจน์ (บรรณาธิการ) เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง (2539) เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ชลบุรี : ประวัติศาสตร์และศิลปวัฒนธรรม”

(13-16 กันยายน 2532) การประชุมปฏิบัติการเรื่อง “อนุสัญญายูเนสโก เกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม จังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ ชัยภูมิ บุรีรัมย์ นครราชสีมา” (19-21 กันยายน 2537) มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ประวัติศาสตร์ปัตตานี อาณาจักร 2000 ปี สังเกต (2540) เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดเกี่ยวกับขอบเขตของหน่วยที่ใช้ศึกษานี้ไม่ใช่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากได้ผ่านการขบคิดใคร่ครวญบนพื้นฐานของข้อวิจารณ์ต่าง ๆ ในเวลาที่ผ่านมา ส่วนการเปลี่ยนแปลงทางด้านเนื้อหาที่ได้หันมาเน้นทางด้านสังคมและวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้นนั้น ปัจจัยสำคัญที่ไม่อาจปฏิเสธได้ก็คือ นโยบายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในรอบหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมาได้มุ่งการพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในต่างจังหวัด การศึกษาที่ให้ความสำคัญกับสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นจึงเป็นการสนับสนุนนโยบายการท่องเที่ยวเป็นการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นที่สอดคล้องกับการพัฒนาอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว เช่น งานวิจัยเกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ หรือยุคโบราณที่มีวัฒนธรรมรุ่งเรือง ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในกรณีของภาคอีสาน เช่นเดียวกับที่มีการรวบรวมเรียบเรียงข้อมูลทางด้านโบราณคดีประวัติศาสตร์ และสถานที่ท่องเที่ยวที่น่าสนใจของจังหวัดสำคัญ ๆ ขึ้นมาเป็นคู่มือสำหรับนักท่องเที่ยว รวมไปถึงงานเขียนประเภทสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ก็มีมากขึ้น ตัวอย่างงานประเภทที่กล่าวมานี้ ได้แก่ ผลงานของสำนักพิมพ์เมืองโบราณ ศิลปวัฒนธรรม มติชน และสารคดี เป็นต้น

ประการที่สอง สืบเนื่องมาจากประการแรก คือ เมื่อทุนนิยมและรัฐรุกเข้าไปถึงท้องถิ่นในระดับชุมชนหมู่บ้านมากขึ้น ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ รวมทั้งสภาพทางด้านสังคมและวัฒนธรรมก็เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ถูกเอาเปรียบและครอบงำจึงมีปฏิกิริยาต่อต้านเกิดขึ้น ซึ่งเริ่มต้นเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา มีกลุ่มนักพัฒนาเอกชน (NGOs) ร่วมมือกับนักวิชาการจำนวนหนึ่งที่ไม่เห็นด้วยกับแนวทางการพัฒนาของรัฐ เสนอทางออกในการพัฒนาโดยให้ยึดเอาพื้นฐานภูมิปัญญาชาวบ้านหรือ “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นแกนกลางในการแก้ไขปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ ในเวลาต่อมาจึงได้เริ่มวิจัยประวัติศาสตร์ของชุมชนเพื่อการพัฒนา โดยอาศัยแนวทางการศึกษาการปรับตัวของชุมชนต่าง ๆ จากอดีตถึงปัจจุบัน มุ่งประเด็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับสภาพสิ่งแวดล้อมเพื่อการดำรงอยู่ของท้องถิ่นให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงเพื่อเป็นประโยชน์กับชุมชนให้มากที่สุด การศึกษาในแนวทางนี้สอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์เชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ซึ่งให้ความสำคัญอย่างยิ่งแก่มิติทางวัฒนธรรม “ท้องถิ่นศึกษา” ในแนวทางนี้กำลังขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชุมชนพื้นที่ลุ่มแม่น้ำในภาคเหนือและชุมชนชาวประมงเล็กในภาคใต้ ตัวอย่างงานที่ศึกษาในแนวทางนี้ ได้แก่ ทวีช จตุรพฤกษ์ “พิธี

กรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ของชาวเขาชาวกชน : การศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่าลีซอ ในจังหวัดเชียงใหม่” (2538) และ Chupinit Kesmanee “Highlanders, Intervention and Adaptation : A Case Study of a Mong N’jua (Mong Ntsuab) Village of Pattana” (1991) วิทยา อารณ “ประวัติของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำแม่หลู อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่” (2541) เป็นต้น

ประการที่สาม จากการที่ปริมาณในทางด้านเนื้อหาเพิ่มขึ้นในช่วงทศวรรษ 2520 เริ่มมีการเสนอผลงานในลักษณะที่เป็นภาพรวมของภูมิภาคต่าง ๆ อย่างเป็นระบบตามแนวคิดของแต่ละสาขา เช่น เศรษฐศาสตร์ วัฒนธรรม โบราณคดี ประวัติศาสตร์ ป्राกฏการณ์นี้นับได้ว่าเป็นมิติใหม่ของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ซึ่งสามารถมองเห็นได้ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 และผลงานส่วนใหญ่ก็เป็นที่รู้จักกันดี ได้แก่ จักรทิพย์ นาถสุภา เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (2527) สรัสวดี อ๋องสกุล ประวัติศาสตร์ล้านนา (2529) สถาบันทักษิณคดีศึกษา “ประวัติศาสตร์ภาคใต้” ในสารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ (2529) กองโบราณคดี กรมศิลปากร โบราณคดีศึกษา (2530) สุวิทย์ ชีรสอวดี และคารารัตน์ เมตตาริกานนท์ ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน (2538) และ Peter Rogers Northeast Thailand from Prehistoric to Modern Times. (1996)

ผลงานทุกเล่มที่กล่าวมานี้ส่วนใหญ่จะเป็นงานรุ่นบุกเบิก แต่มีความน่าสนใจแตกต่างกันไป ทุกเล่มล้วนสร้างขึ้นมาจากข้อมูลจำนวนมาก และไม่ค่อยสนใจที่จะเชื่อมโยงความรู้ดังกล่าวเข้ากับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของส่วนกลางเท่าใดนัก ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดคือ สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ ซึ่งมีความหนาถึง 4,300 หน้า นอกจากจะประกอบด้วยความรู้ทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์แล้ว ก็ยังเป็นงานที่ประมวลเบื้องต้นเกี่ยวกับวัฒนธรรมทุกแขนงทั้งของชนกลุ่มใหญ่และกลุ่มย่อยของคนไทยในภาคใต้ โดยการระดมนักวิชาการทั้งในท้องถิ่นและส่วนอื่น ๆ ของประเทศช่วยกันค้นคว้าเรียบเรียงถึง 221 คน สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ชุดนี้ถือว่าเป็นงานบุกเบิกและเป็นตัวอย่างให้หน่วยงานเอกชนร่วมมือกับสถาบันการศึกษาทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคได้เริ่มดำเนินการจัดทำสารานุกรมวัฒนธรรมในภาคต่าง ๆ ขึ้นมา

การอ้างอิง

กาญจณี ละอองศรี.

- 2539 “กรณีหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี : สงครามศักดิ์ศรีของชาวโคราช” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 22 ฉบับที่ 3

จุฬาลงกรณ์, มหาวิทยาลัย.

- 2539 ร้อยปีคลองรังสิต : โครงการวิจัยนาร่องเฉลิมฉลองวโรกาสกาญจนาภิเษก
กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.

- 2527 “การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทย” เอกสารประกอบสัมมนา
สัมมนาประวัติศาสตร์สุราษฎร์ธานี วิทยาลัยครูสุราษฎร์ธานี
- 2536 “แนวคิดโครงการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” เอกสารประกอบการ
สัมมนาเรื่อง “สถานภาพและแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย”
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (10-13 กันยายน)
ณ โรงแรมคิเอมเมอร์สตัน กรุงเทพฯ

ชยันต์ วรรณะภูติ.

- 2536 “แนวคิดเรื่องกลุ่มอุปถัมภ์ของ ม.ร.ว. อคิน ระพีพัฒน์ : นักมานุษยวิทยา
ที่ข้าพเจ้ารู้จัก” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) คนธรรมดา : รวม
บทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว. อคิน ระพีพัฒน์
กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ไชยันต์ รัชชกูล.

- 2527 “การศึกษาขบถผู้มีบุญ : คำถาม ความสงสัยและใคร่เสนอ” ใน พรเพ็ญ
อันตรระกูล อังฉราพร กุมทิสัมย์ (บรรณาธิการ) “ความเชื่อพระ-
ศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

พรเพ็ญ อันตระกูล อัจฉราพร กุณฑิสมัย (บรรณาธิการ).

- 2527 “ความเชื่อพระศรีอารีย” และ “กบฏผู้มีบุญ”ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ยุกติ มุกดาวิจิตร.

- 2538 “การก่อตัวของกระแส “วัฒนธรรมชุมชน” ในสังคมไทย : พ.ศ. 2520-2537” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วารุณี ไอสถารมย์.

- 2540 “การศึกษาเรื่องเมืองสุพรรณ : จากมติการเขียนประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การศึกษาท้องถิ่นและจิตสำนึกท้องถิ่นแบบชาตินิยม.” จดสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 13 ฉบับที่ 4

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย.

- 2536 คู่มือแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนศพรันต์จิ่ง เซ็นเตอร์ จำกัด.

สุรพล นาคะพินธุ.

- 2538 “สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีในประเทศไทย ใน 15 ปีที่ผ่านมา” เอกสารสัมมนาทางวิชาการเรื่อง สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทยใน 15 ปี ที่ผ่านมา ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2538 “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติวัฒนธรรม” บทความเสนอต่อที่ประชุมวิชาการประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์ ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อนันต์ กาญจนพันธุ์.

- 2529 “ประวัติศาสตร์กับมานุษยวิทยา : เอกภาพของการศึกษาความเคลื่อนไหวของสังคม” ใน วิถีวิทยาศึกษาสังคมไทย กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บรรณาธิการ) กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 2539 “สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา” โครงการศึกษา “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

เอนก นากะบุตร.

- 2536 “ปรัชญาและแนวคิดในการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) คนธรรมดา : รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว. อภินันท์ รพีพัฒน์ กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Bailey, C. and John M. Miksic (trans.)

- 1985 **History of the Malay Kingdom of Patani.** Athens : Ohio University Center for International Studies.

Blusse, Leonard.

- 1977 “*Impo, Chinese Merchant in Pattani : A Study in Early Dutch-Chinese Relation,*” Paper Presented at the Preceeding Seventh IAHA Couference, Bangkok.

Bougas, Wayne A.

- 1994 **The Kingdom of Patani Between Thai and Malay Mandala,** Selangor. Institut Alam dan Tamadun Melayu, University Kebangsaan Malaysia.

Legge, J.D.

- 1992 *"The Writing of Southeast Asian History"* in Nicholas Tarling, ed., *The Cambridge History of Southeast Asia Vol. I : From Early Times to C. 1800*. Cambridge : Cambridge University Press.

Teeuw, A. and D.K. Wyatt.

- 1970 *Hikayat Patani : A Story of Patani*. The Hague. Martinus Nijhoff.

Terpstra, H.

- 1938 *"De Factorij der Oostindische Compagnie te Patani"* *Verhandelingen van Het Konin-Klijk Instituut Voor De Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indic, Deel, S'-Gravenhage-M. Nijhoff, The Hagve*

Thongchai Winichakul.

- 1995 *"The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973"* *Journal of Southeast Asian Studies*. 26 : 1

4

พัฒนาการด้านแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษาและข้อถกเถียงของ 'ท้องถิ่นศึกษา'

ในมติประวัติศาสตร์ พ.ศ. 2500-2540

ประมาณ 40 ปีมาแล้วเนื้อหาของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมติประวัติศาสตร์ได้ขยายตัวซับซ้อนและมีปริมาณมากขึ้น จนเกิดเป็นองค์ความรู้ในกลุ่มเนื้อหาต่าง ๆ คือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ นอกจากนี้ก็ยังได้มีการรวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาพัฒนาการของ 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมติประวัติศาสตร์ด้านต่าง ๆ เหล่านี้ดำเนินควบคู่ไปกับ แนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา รวมถึงมีข้อถกเถียงและการนิยามความหมายของ "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น" ตลอดจนการจะเข้าใจพัฒนาการขององค์ความรู้เรื่อง 'ท้องถิ่นศึกษา' ในมติประวัติศาสตร์ให้ชัดเจนมีความจำเป็นที่จะต้องสำรวจพัฒนาการของ แนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา และข้อถกเถียงต่าง ๆ ด้วย เพราะสิ่งเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาที่ศึกษาอย่างแยกกันไม่ออก แม้ว่าการศึกษาเนื้อหาจะดำเนินไปแต่การใช้แนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาก็มีความแตกต่างกัน ทั้งนี้เป็นเพราะว่าลักษณะเนื้อหาและช่วงของเวลาในประวัติศาสตร์แต่ละด้านเป็นตัวกำหนดสำคัญ จึงขอแบ่งสำรวจพัฒนาการของแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา และข้อถกเถียงต่าง ๆ ตามกลุ่มเนื้อหาในแต่ละด้าน

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ

การศึกษาพัฒนาการของชุมชนและบ้านเมืองต่าง ๆ ในดินแดนประเทศไทยแต่เดิมนั้นมักอธิบายไปตามกรอบทฤษฎีการแพร่กระจายของวัฒนธรรมอินเดีย (Indianization) ที่เชื่อว่าการก่อตัวของรัฐโบราณในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นผลมาจากการขยายตัวของอารยธรรมอินเดีย แนวคิดนี้ปรากฏในงานของ George Coedes เรื่อง *The Indianized States of Southeast Asia*. (1968) ซึ่งแปลมาจากฉบับภาษาฝรั่งเศสตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1944 การอธิบายพัฒนาการของชุมชนและบ้านเมืองในลักษณะนี้เป็นการศึกษาที่ละเลยพัฒนาการภายในของดินแดนนี้ กล่าวคือมองไม่เห็นพลวัตของชุมชนและบ้านเมืองต่าง ๆ ว่ามีความสืบเนื่องมาอย่างไร และปฏิสัมพันธ์กับอารยธรรมที่มาจากภายนอกในลักษณะใด การอธิบายจึงเป็นในลักษณะที่ "ก้าวกระโดด" จาก

สังคมดั้งเดิมมาสู่บ้านเมืองหรือรัฐที่มีความเจริญรุ่งเรืองในทุกด้าน ทั้งนี้เพราะได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมภายนอกโดยเฉพาะจากอินเดีย และรัฐทั้งหลายก็จะต้องมีศูนย์กลางอำนาจที่แน่นอนสามารถขยายอิทธิพลทางการเมืองออกไป ส่วนประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครองจะเป็นชาติพันธุ์ที่บริสุทธิ์ เช่นเป็นมอญ ขอม หรือไทย เป็นต้น การอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองหรือรัฐสัมพันธ์กับแนวคิดของการศึกษา ประวัติศาสตร์ชาติไทย ที่เน้นศูนย์กลางและให้ความสำคัญกับบทบาทของกษัตริย์

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แนวคิดเกี่ยวกับอิทธิพลของอารยธรรมอินเดียถูกท้าทายมากขึ้น โดยเริ่มต้นจากการแปลวิทยานิพนธ์ของ J.C. Van Leur จากภาษาคัตซ์มาเป็นภาษาอังกฤษ ภายใต้ชื่อ *Indonesian Trade and Society* (1955) ซึ่งเป็นการศึกษาเกี่ยวกับสังคมและการค้าของอินโดนีเซียสมัยโบราณ โดย Van Leur ไม่ได้ปฏิเสธบทบาทของพวกพราหมณ์ชาวอินเดีย แต่ก็ไม่เห็นด้วยที่เน้นความสำคัญของปัจจัยภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว ด้วยการเสนอเรื่องราวอันชวนตื่นเต็นว่าชาวอินโดนีเซียสมัยโบราณเป็นผู้ที่มีความสามารถในการเดินเรืออย่างสูง และย้ำให้เห็นความจริงว่าผู้ปกครองชาวพื้นเมืองอินโดนีเซียคือผู้ที่เชิญพวกพราหมณ์ชาวอินเดียให้เข้ามายังบ้านเมืองของตน และผู้นำเหล่านี้ก็เป็นผู้ที่มิบทบาทอย่างสูงในกระบวนการรับวัฒนธรรมดังกล่าว งานบุกเบิกของ Van Leur ได้จุดประกายให้กับนักวิชาการรุ่นต่อมาให้หันไปพิจารณาปัจจัยภายในมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสตราจารย์ O.W. Wolters ที่ได้พัฒนาแนวคิดนี้ขึ้นมาอย่างจริงจัง และมีอิทธิพลต่อการศึกษาเรื่องราวของบ้านเมืองและชุมชนโบราณในดินแดนประเทศไทย เช่นเดียวกับการจุดค้นและแนววิเคราะห์ทางด้านโบราณคดีก็ช่วยพัฒนาการศึกษาอีกทางหนึ่ง

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณที่แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดและมโนทัศน์ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของบ้านเมืองตามท้องถิ่นต่าง ๆ เริ่มปรากฏให้เห็นในงานของอาจารย์จรูญพานิช เรื่อง *"The Thai Beach-Head States in the 11th - 12th Century"* (2500) บทความนี้เป็นความพยายามที่จะศึกษาถึงเมืองต่าง ๆ ที่มีมาก่อนหน้าสมัยสุโขทัยในฐานะที่เป็น "หัวหาด" สำคัญให้กับการเติบโตของสุโขทัยในภายหลัง แม้ว่าการศึกษาก็ไม่สามารถหลุดพ้นจากกรอบความคิด ประวัติศาสตร์ชาติไทย ออกไปได้ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็นับว่าเป็นการทำลายต่อความยิ่งใหญ่ของประวัติศาสตร์สุโขทัยในขณะนั้น กล่าวคือ ศึกษาถึงเมืองอื่น ๆ ที่มีมาก่อนหน้าอาณาจักรอันรุ่งเรือง ซึ่งยึดถือกันว่าเป็นศูนย์กลางแห่งแรกของ "ชาติไทย"

งานเรื่องนี้ได้รับความสนใจพอสมควร โดยเฉพาะในหมู่นักประวัติศาสตร์ชาวตะวันตกที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัย แต่งานชิ้นนี้ก็เปรียบเสมือนไฟที่ถูกอยู่ในความมืด เป็นไฟแห่งความสนใจของประวัติศาสตร์ที่ปรากฏขึ้นชั่วคราวช่วยยาม (ธิดา สาระยา, 2539 : 62)

แนวคิดที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยและหลักฐานภายในสำหรับการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณปรากฏในผลงานของมานิต วัลติโกคม และจิตร ภูมิศักดิ์ ผลงานของนักวิชาการทั้งสองนับว่าเป็นพื้นฐานและมีอิทธิพลสำคัญต่อนักวิชาการรุ่นหลังทั้งในด้านแนวคิดและวิธีการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับเอาแนวคิดทฤษฎีใหม่ ๆ จากภายนอกมาประยุกต์ใช้ ก็ยิ่งช่วยให้การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในประเทศไทยก้าวหน้ามากขึ้นในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากผลงานของศรีศักร วัลติโกคม ธิดา สารระยา และนักวิชาการรุ่นใหม่ ๆ อีกจำนวนหนึ่ง

ในช่วงปลายทศวรรษ 2510 ซึ่งเป็นระยะที่ได้มีการเริ่มต้นศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณอย่างจริงจังนั้น การจุดค้นและวิเคราะห์ทางด้านโบราณคดีในประเทศไทยได้ก้าวหน้าไปด้วย มีอิทธิพลต่อการวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านโบราณคดีต่อมา โดยเฉพาะการทำงานของนักวิชาการรุ่นใหม่ที่ศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการของวิถีชีวิตตามหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในชุมชนโบราณต่างๆ ความก้าวหน้าเป็นความต่อเนื่องมาจากโครงการร่วมมือระหว่างนักโบราณคดีไทยในกรมศิลปากรกับนักโบราณคดีชาติตะวันตกหลายกลุ่ม เช่น เดนมาร์ก อังกฤษ อเมริกัน ที่เข้ามาสำรวจจุดค้นในประเทศไทยตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งได้นำความก้าวหน้าทั้งทางด้านแนวคิดทฤษฎีและเทคนิคต่าง ๆ มาสู่ประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การปฏิบัติงานทางด้านโบราณคดีที่มีผลกระทบสำคัญมากที่สุดครั้งหนึ่งก็คือ การทำงานในช่วงปี พ.ศ. 2517 - 2518 ของโครงการจุดค้นที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี เป็นโครงการร่วมมือกันระหว่างกรมศิลปากรกับมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย สหรัฐอเมริกา (กรมศิลปากรได้เริ่มสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้นี้ครั้งแรกในปีพ.ศ. 2503) การจุดค้นของโครงการนี้ทำกันอย่างต่อเนื่องและยาวนาน พร้อมกับมีผู้เชี่ยวชาญสาขาต่าง ๆ เข้ามาช่วยกันศึกษาค้นคว้าในหัวข้อย่อยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกันกับโบราณคดี เช่น โลหะวิทยา พุทธศาสนา ศาสนา กระจกสัตว์ ปฐพีวิทยา ฯลฯ ผู้เชี่ยวชาญได้แสดงความเห็นและผลิตงานในหัวข้อย่อยที่ตัวเองสนใจขึ้นมา เป็นผลให้มีบทความในหัวข้อโบราณคดีสาขาย่อย ๆ ขึ้นมามากมายและเริ่มเป็นที่รับรู้ของนักโบราณคดีในประเทศไทยว่า การศึกษาทางโบราณคดีนั้น มีหัวข้อที่จะศึกษาค้นคว้าได้มาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องแบบแผนในการดำรงชีวิต เทคโนโลยี บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ความสนใจค้นคว้าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันกับวิถีชีวิตมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จึงขยายตัวกว้างขวางเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการทำงานทางด้านโบราณคดีที่ต้องการที่จะแปลความหมายของหลักฐานต่าง ๆ ออกมาเพื่อเข้าใจคิดเช่นเดียวกับวิชาประวัติศาสตร์ รวมทั้งศึกษาเพื่อให้รู้ถึงสังคมและวัฒนธรรมเหล่านั้นมีพัฒนาการและเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร (ดู สุรพล นาตะพินธุ, 2538 : 26-27) การศึกษาทางด้านโบราณคดี ช่วยเปิดเผยให้เห็นพัฒนาการของวิถีชีวิตสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน ได้รับความสนใจจากนักโบราณคดีรุ่นใหม่และนัก

วิชาการในสาขาที่เกี่ยวข้อง สำหรับการศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณซึ่งเกี่ยวข้องกับหลักฐานทางโบราณคดีนั้น ปรากฏมีแนวโน้มให้เห็นว่าตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา มีการศึกษาที่มุ่งไปสู่การวิเคราะห์เนื้อหาที่แสดงให้เห็นพัฒนาการของวิถีชีวิตด้านต่าง ๆ ส่วนหนึ่งอาจเป็นอิทธิพลมาจากแนววิเคราะห์ของโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก็เป็นได้

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณในลักษณะที่เป็นการวิเคราะห์ในมิติทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจนในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา แม้เนื้อหาจะมุ่งอธิบายพลวัตทางสังคมและวัฒนธรรมจากหลักฐานภายในโดยไม่ยึดติดกับแนวคิดทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใด แต่เมื่อพิจารณาผลงานของนักวิชาการหลัก ๆ ที่ค้นคว้าวิจัยทางด้านนี้มาอย่างต่อเนื่องแล้ว พบว่ามีแนววิเคราะห์ในการศึกษาอย่างน้อย 2 แนวคือ แนวศึกษาตามหลักฐานทางโบราณคดีและการสำรวจด้านภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อม และ แนวศึกษาเรื่องการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (*localization*) โดยทั้ง 2 แนวทางนี้มีความสัมพันธ์กันและสอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการชาวตะวันตกที่นำมาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณ

แนวคิดแรก การศึกษาตามหลักฐานทางโบราณคดีและการสำรวจทางภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อม ผู้บุกเบิกที่สำคัญคือมานิต วัลลิโภคม ซึ่งได้ทำงานมาก่อน พ.ศ. 2500 และต่อมาในทศวรรษ 2510 ศรีศักร วัลลิโภคม ได้รับเอาแนวทางการศึกษานี้มาใช้และพัฒนาขึ้นมา ทั้งนี้เพราะเห็นว่าแนวการศึกษา เป็นแนวทางมีเหตุผลและเป็นประโยชน์อย่างมากที่จะทำให้ได้มาซึ่งเรื่องราวที่ใกล้เคียงความเป็นจริง สำหรับพื้นฐานในการดำเนินงานการค้นคว้าแบ่งระยะเวลาออกเป็น 3 ขั้นคือ

ขั้นแรก ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ จากเอกสารพร้อมทั้งแลกเปลี่ยนความรู้กับผู้เชี่ยวชาญในแขนงต่างๆและตรวจหาเมืองโบราณเพื่อให้ทราบตำแหน่งที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศที่แน่นอนจากภาพถ่ายทางอากาศ ผลของการค้นคว้าในระยะนี้จะทำให้สามารถกำหนดสมมุติฐานในอันที่จะเป็นแนวทางให้ทราบแน่นอนว่าจะออกไปสำรวจค้นคว้าในท้องถิ่นใดบริเวณใด

ขั้นที่สอง เป็นการออกไปสำรวจค้นคว้ายังท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อศึกษาและรวบรวมข้อมูล การดำเนินงานในขั้นนี้ต้องใช้เวลานาน เพราะต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของสภาพท้องถิ่นและฤดูกาล รวมทั้งเงื่อนไขเรื่องเวลาที่เป็นอิสระของผู้ศึกษาด้วย

ขั้นที่สาม เป็นการนำเอาข้อมูลที่ได้รวบรวมมาทำการศึกษาและวิเคราะห์ ตลอดจนเรียบเรียงเรื่องราวต่าง ๆ ขึ้นตามจุดประสงค์ที่ได้วางเอาไว้ (ศรีศักร วัลลิโภคม, 2525 : 15-16)

ในการเรียบเรียงอันเป็นขั้นตอนนำเสนอผลงานนั้น ศรีศักร วัลลิโภคม ไม่ได้ยึดถือรูปแบบอย่างเคร่งครัด เพราะไม่ยึดติดอยู่กับทฤษฎีใด ๆ หากมุ่งให้ความสำคัญต่อ “เนื้อหา” ที่ได้สำรวจศึกษามาด้วยตัวเอง ผลงานมักเริ่มต้นด้วยการบรรยายสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เช่น หุบเขา ทุ่งราบ หรือแม่น้ำต่าง ๆ จากนั้นก็จะบอกเล่าร่องรอยและหลักฐานต่าง ๆ ที่หลงเหลืออยู่ว่าพบอะไร ที่ไหน อยู่ในสภาพอย่างไร และในตอนสุดท้ายก็จะอธิบายความหมายและตีความไปตามหลักฐานที่พบซึ่งสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมดังกล่าว แม้ว่าในภายหลังจะนำเอาทฤษฎีทางมานุษยวิทยาเข้ามาเป็นเครื่องมือในการศึกษาอยู่บ้าง แต่ก็เป็นการผสมผสานกลั่นกรองให้เข้ากับข้อมูลท้องถิ่นมากกว่าจะยึดติดอยู่กับกรอบทฤษฎี ผลงานจึงเป็น “ผลิต” จากประสบการณ์อันยาวนานของนักวิชาการ “ท้องถิ่น” ที่สามารถประสานเข้ากับความรู้จากต่างประเทศจนกลายเป็นเนื้อเดียวกัน เป็นการสร้างความก้าวหน้าให้กับวงวิชาการไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณอีกด้วย

สำหรับแนวคิดในการศึกษาเรื่องราวของรัฐหรือพัฒนาการของบ้านเมืองสมัยโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ศรีศักรเห็นด้วยก็คือแนวคิดของ O.W. Wolters ผู้ซึ่งสนใจประวัติศาสตร์ศรีวิชัยและอินโดนีเซีย ดังมีผลงานในระยะแรก ๆ เช่น *Early Indonesian Commerce: A Study of the Origins of Srivijaya* (1967) ซึ่งไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่เน้นความสำคัญของปัจจัยภายนอกในการก่อกำเนิดบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระยะแรก ๆ Wolters ได้เสนอว่าในกรณีของศรีวิชัยนั้น เกิดขึ้นโดยความร่วมมือกันระหว่างชาวอินเดียนับกับชาวพื้นเมืองมากกว่า โดยที่การรับรู้ด้านต่าง ๆ จากอินเดียในระยะแรกจะผ่านทางนักเดินเรือของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หลังจากนั้นผู้นำท้องถิ่นก็ยอมรับว่าวัฒนธรรมมีความก้าวหน้าและมีคุณประโยชน์สำหรับนำมาใช้ในการปกครองเพื่อมีอำนาจและสิทธิธรรมเหนือคู่แข่งกลุ่มอื่น ๆ ผลงานชิ้นต่อมาไม่ว่าจะเป็น “*Khmer ‘Hindusim’ in the Seventh Century*” (1979) หรือ “*Studying Srivijaya*” (1980) ล้วนเป็นการเสนอให้มีการทบทวนแนวคิดและวิธีการศึกษาแบบเก่า แล้วหันมานับปัจจัยและหลักฐานภายในมากขึ้น แนวคิดนี้มีอิทธิพลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ศรีวิชัยในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีศรีวิชัย ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี ในปี พ.ศ. 2525 นั้น ปรากฏว่าได้มีบทความที่ศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองและรัฐในภาคใต้ในลักษณะที่เป็นตัวเองมากขึ้น ศรีศักร วัลลิโภคม เสนอบทความเรื่อง “*พัฒนาการของบ้านเมืองในภาคใต้ของไทยสมัยศรีวิชัย*” ในที่ประชุมด้วย

งานสำคัญซึ่งถือได้ว่าเป็นการตกผลึกทางความคิดและเสนอกรอบทฤษฎีที่ชัดเจนในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณของ Wolters ก็คืองานค้นคว้าเรื่อง

History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives (1985) เป็นงานที่ได้สกัดให้หลุดพ้นจากแนวคิดของ “กรอบเก่า” ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณที่อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ โดยบทบาทของผู้ปกครองและเน้นปัจจัยอิทธิพลจากภายนอก Wolters ชี้ให้เห็นถึงปัญหาและข้อจำกัดในการทำความเข้าใจต่อโครงสร้างสังคมดั้งเดิมของดินแดนนี้จากมุมมองของชาวยุโรปและชาวจีนสมัยโบราณ ซึ่งการรับรู้และความเห็นแตกต่างออกไปตามภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของตนเอง การมองพัฒนาการของบ้านเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยอาศัยสายตาคนภายนอกจึงย่อมเกิดภาพที่คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงได้ ประเด็นสำคัญที่ต่อเนื่องมาก็คือ Wolters นำเอาแนวคิดเรื่อง มณฑล (mandala) ของอินเดียมาอธิบายลักษณะของอำนาจทางการเมืองที่เน้นตัวบุคคลซึ่งสอดคล้องกับลักษณะดั้งเดิมของ “ห้องดิน” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการขยายอำนาจที่มักเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม การเมืองและวัฒนธรรมไปยังดินแดนหรือรัฐใกล้เคียงอื่น ๆ ส่วนขอบเขตทางการเมืองก็ไม่ตายตัวแน่นอนเหมือนกับอาณาจักร หรือ จักรวรรดิในแง่คิดของชาวยุโรป นอกจากนี้แนวคิดหลักอีกประการหนึ่งในหนังสือเล่มนี้ก็คือ การที่บ้านเมืองต่าง ๆ ของแต่ละห้องดินในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีกระบวนการที่จะปรับปรุงวัฒนธรรมที่รับมาจากภายนอกโดยเฉพาะจากอินเดียให้ประสมประสานเข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่ กระบวนการนี้ Wolters ใช้คำว่า “Localization”

ศรีศักร เห็นด้วยกับแนวคิดเชิงทฤษฎีดังกล่าว “เพราะบรรดารัฐต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณโดยเฉพาะในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงบนผืนแผ่นดินใหญ่นั้นไม่มีรัฐใดที่อยู่โดดเดี่ยวเป็นอิสระ หากมีการรวมกลุ่มกันอยู่และมีความสัมพันธ์กันในทางสังคมวัฒนธรรมและการเมืองไม่มากนักน้อย ความสัมพันธ์นี้ไม่ได้เป็นในรูปของการสร้างอาณานิคม...จะเห็นแค่ไหนนั้นขึ้นอยู่กับสายสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิกับกษัตริย์ของรัฐในมณฑล...นอกจากนั้นคำว่า Localization นี้ยังขัดความเข้มข้นของนักวิชาการรุ่นใหม่ ๆ โดยเฉพาะพวกจักรพรรดินิยมทางวิชาการที่จะพยายามจะเสนอในเรื่องพัฒนาการจากภายในแต่เพียงอย่างเดียว ดังเช่นวัฒนธรรมสัมริด เป็นต้น” (ศรีศักร วัลติโกคม, 2524 : 30)

ความเห็นของศรีศักร สะท้อนให้เห็นถึงการประสานกรอบความคิดจากต่างประเทศเข้ามาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับพื้นฐานจากประสบการณ์ที่มีอยู่ ขณะเดียวกันไม่ขัดคิดกับแนวคิดทฤษฎีหนึ่งทฤษฎีใดมากเกินไป แนววิเคราะห์ในลักษณะนี้ที่อาจเรียกว่า แนวศึกษาการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (Localization) ซึ่งได้ปรากฏอยู่ในงานชิ้นสำคัญของศรีศักร เรื่อง แอ่งอารยธรรมอีสาน เช่นเดียวกับการศึกษาของธิดา สารยา

เกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองในสมัยโบราณก็ได้รับเอาอิทธิพลจากแนวคิดดังกล่าวมาเป็นกรอบสำคัญ

แนวคิดที่สอง แนวศึกษาการผสมผสานทางวัฒนธรรมและกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (Localization) ได้ปรากฏให้เห็นในงานของธิดา สารระยา เรื่อง (ศรี)ทวารวดี: ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ (2532) และ รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ (2537) โดยงานเล่มหลังนี้เป็นการรวมบทความที่ตีพิมพ์อยู่ในวารสารเมืองโบราณ ระหว่างปีพ.ศ. 2519-2534

ผลงานเล่มแรก เป็นการศึกษาพัฒนาการของทวารวดีในลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง “หน่วยย่อย” คือบริเวณบ้านเมืองที่เรียกว่า ทวารวดีกับ “หน่วยใหญ่” คือดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวม เป็นการศึกษาที่ใช้หลักฐานทุกประเภทที่เกี่ยวข้อง ทำให้แนวการศึกษาเป็นแบบลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) ซึ่งถือได้ว่าเป็นความก้าวหน้าอย่างหนึ่งในวิธีการศึกษาที่ไม่ยึดติดอยู่กับกรอบของวิชาประวัติศาสตร์มากเกินไป ทำให้สามารถมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับพัฒนาการของบ้านเมือง ตลอดจนภาพการเคลื่อนไหวของผู้คนที่ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นชาติต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยยุคต้น ๆ ประวัติศาสตร์ โดยผู้คนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและวัฒนธรรมก่อนที่จะติดต่อและรับอิทธิพลด้านต่างๆ จากภายนอก และครั้งรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียเข้ามาแล้วก็ได้นำมาใช้เป็นเครื่องช่วยให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองในชนชาติเหล่านั้น ในบรรดาชนชาติต่าง ๆ ของทวารวดีนั้น ก็มีพวก ตาม หรือ สยาม หรือต่อมาเรียกว่าไทยรวมอยู่ด้วย และบรรดาเชื้อชาติต่าง ๆ กระจายตัวไปผสมผสานกันตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยมีภาษามอญเป็นภาษาหนึ่งที่ใช้สื่อสารในส่วนขอบเขตทางการเมือง ธิดา ชี้ให้เห็นว่า แท้จริงแล้วทวารวดีไม่ได้มีอำนาจครอบคลุมบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลางทั้งหมด หากมีอยู่เพียงบริเวณลุ่มน้ำท่าจีน - แม่น้ำกลองตอนล่างซึ่งเป็นซีกตะวันตกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น แต่ทวารวดีก็ได้มีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับชุมชนบริเวณชายขอบทางตะวันตกและยังมีความสัมพันธ์ไปทางเหนือและทางตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาอีกด้วย พุทธศาสนาเถรวาทซึ่งเป็นแกนกลางของวัฒนธรรมทวารวดีได้แพร่กระจายออกไป

ผลงานเล่มหลังซึ่งเป็นการรวมบทความนั้น คือการศึกษาวเคราะห์ปัญหาเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองโบราณในบริเวณประเทศไทยและดินแดนใกล้เคียง โดยการนำเสนอแนวคิด ข้อมูล และตอบคำถามความเป็นไปได้ต่อปัญหาพัฒนาการของบ้านเมืองดังกล่าวในแง่มุมต่างๆ ซึ่งนอกจากได้รับเอาแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ มาจากภายนอกแล้ว “...งานของธิดา เป็นผลิตผล

จากน้ำมือของนักประวัติศาสตร์ที่มี “มิติกายใน” (insight) ทั้งในส่วนของการแนวคิดทฤษฎีและความคุ้นเคยพิเศษที่นักประวัติศาสตร์จะพึงมีได้กับข้อมูลทั้งเก่าและใหม่ที่หาได้ในพื้นถิ่น ทั้งหมดกล่าวได้ว่าเป็นข้อได้เปรียบซึ่งดร.ธิดา อาศัยประโยชน์ในการสร้างงานให้มีความลุ่มลึกทั้งในเชิงเนื้อหา ข้อมูล การตีความ ตลอดจนแนวคิดที่ไม่ซ้ำซ้อนกับกรอบทฤษฎีเดิมที่ติดถือกันมา...งานประวัติศาสตร์ของ ดร.ธิดา เป็นเสมือน “สะพานเชื่อม” กระแสที่หมุนเวียนในวงการประวัติศาสตร์ตะวันตกร่วมสมัยเข้ากับความคิดล้ำของข้อมูลในพื้นที่...อันนับเป็น “ความเฉพาะพิเศษ” ส่วนตัวของนักวิชาการเช่น ดร.ธิดา หากงานค้นคว้าเรื่อง *History, Culture and Region in Southeast Asian Perspectives*. (2525) ของ O.W. Wolters คือตัวแทนของงานในวงวิชาการตะวันตกที่พยายามจะสลัดหลุด “กรอบเก่า” ของการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคโบราณ...งานของดร.ธิดา คืองานของนักวิชาการพื้นถิ่นที่พยายามหา “กรอบใหม่” ที่สามารถอธิบายในกำเนิดและพัฒนาการของบ้านเมืองโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ชัดเจนกว่า “กรอบเก่า” งานของ Wolters ทั้งสองคล้อยและส่งผลถึงงานของดร.ธิดา การหันมาให้ความสนใจต่อพลังของการหล่อหลอมและดัดกลืนทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นคือตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม แต่ด้วยข้อได้เปรียบของนักประวัติศาสตร์ที่มี “มิติกายใน” หรือ insight งานของดร.ธิดา จึงไม่เพียงแต่เป็นงานที่เปิดมุมมองในด้านแนวคิด ทฤษฎี แต่พร้อมกันไปได้ศึกษาลงในรายละเอียดและข้อมูลหลักฐานที่ถูกลืมข้ามความสำคัญและการเปลี่ยนแปลงในเรื่องโลกทัศน์จึงถูกนำมากำหนดเป็นกรอบและประเด็นการศึกษาค้นคว้าหรือให้คำตอบใหม่ที่ชัดเจนกว่า ธรรมชาติเดิม...” (สุนทร ชุตินทรานนท์, 2537 : ความนำ)

เนื่องจากการวิเคราะห์พัฒนาการของเมืองหรือชุมชนโบราณเป็นเนื้อหาใหม่ที่เพิ่งเติบโตขึ้นมาเมื่อไม่นานมานี้ รวมทั้งนักวิชาการที่สนใจศึกษามีน้อย การใช้แนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาจึงเป็นไปในลักษณะที่สัมพันธ์และส่งเสริมซึ่งกันและกันเพื่อความก้าวหน้าของผลงานมากกว่าการโต้แย้ง จึงไม่เหมือนกับการศึกษาเนื้อหาในด้านอื่น ๆ ที่มองเห็นพัฒนาการมากขึ้น นอกจากนี้ก็ยังมีการวิพากษ์วิจารณ์และเสนอแนวคิดใหม่ ๆ ตลอดมา

‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ

‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาตินั้น ผลงานส่วนใหญ่จะเป็นของนักประวัติศาสตร์โดยตรง การศึกษาจึงไม่ให้ความสำคัญกับแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ต่าง ๆ หากมุ่งอธิบายปรากฏการณ์ไปตามข้อมูลอาศัยหลักฐานประเภทเอกสารเป็นหลัก ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีพัฒนาการทางด้านแนวคิดและการวิเคราะห์ในด้านเนื้อหาและหลักฐานที่น่าสนใจหลายประการ เกิดการขยายเนื้อหาออกนอกกรอบการศึกษาในแนวทางเดิม ทำให้ประวัติศาสตร์ “ชาติไทย” มีความหมายกว้างขวางออกไป อันเป็นพื้นฐานสำหรับการเขียนประวัติศาสตร์ “ชาติ” ให้สมบูรณ์ขึ้นในอนาคต

การใช้กรอบของรฐชาติแบบใหม่ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่ออธิบายรัฐในอดีตให้ความสำคัญแก่ผู้นำมากเกินไป และไม่อธิบายความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ ของกิจกรรมทางสังคม นับเป็นปัญหาเกี่ยวกับเนื้อหาในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยตลอดมา ถึงแม้จะตระหนักและแก้ไขข้อบกพร่องของปัญหาเหล่านี้กันอยู่พอสมควร แต่เนื้อหาที่เกิดขึ้นจากการศึกษาลี้คลายไปน้อยมากเมื่อเทียบกับความรู้ในแนวทางเดิม(คูนิชิ เอียวสรวงศ์ 2532 : 72-76) ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ เป็นส่วนหนึ่งของปัญหาเช่นเดียวกับปัญหาเกี่ยวกับหลักฐานและวิธีการศึกษา มีมากขึ้นเมื่อเป็นการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นสิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนถึงพัฒนาการของ แนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา และข้อถกเถียงต่าง ๆ ของการศึกษาเนื้อหาในแนวนี้ว่าได้ดำเนินไปอย่างเนิ่นช้าและอ่อนล้าเป็นอย่างยิ่ง

การเขียนประวัติศาสตร์ที่ให้ “ห้องถิ่น” ต่างๆ อยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย โดยเน้นการพัฒนาที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมในราชอาณาจักรมีความจำเป็นพร้อม ๆ กับการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะการเขียนประวัติศาสตร์ที่ให้ภาพความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้จะช่วยให้เกิดความสำนึกแก่ราษฎรว่า ต่างก็เคยมีอดีตร่วมกันมาภายใต้สัญลักษณ์ของรัฐไทยตั้งแต่สมัยโบราณ แนวคิดอาจมีความเหมาะสมในบริบททางประวัติศาสตร์ขณะนั้น อย่างไรก็ตาม อุคมคติที่จะพัฒนาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ก็ได้รับทอดต่อมาในหมู่ปัญญาชนไทย เห็นได้จากงาน ‘ห้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยยังคงมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งไม่สอดคล้องกับพัฒนาการทางด้านต่าง ๆ ของประเทศที่ได้ก้าวหน้ามาตามลำดับจวบจนปัจจุบัน เพราะการอธิบายอดีตของสังคมไทยโดยใช้กรอบนี้ขัดแย้งกับความเป็นจริง “...และเพราะเหตุที่ใช้กรอบที่ไม่เป็นจริงก็เป็นผลให้เกิดข้อบกพร่องความมาในด้านอื่น ๆ ได้อีกมาก เช่น การอ่านความหมายของปัจจุบันลงไปในหลักฐาน การ

ประเมินความสำคัญของสถาบัน เหตุการณ์หรือความเคลื่อนไหวบางอย่างคิดไป...การไม่ยอมรับพัฒนาการที่แตกต่างกันในประวัติศาสตร์ส่วนต่าง ๆ ของประเทศ โดยพยายามจะจัดให้ทุกส่วนได้ร่วมอยู่ในพัฒนาการเดียวกัน อันมีศูนย์กลางอยู่ที่ราชธานี จึงเป็นผลให้ละเลยการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น...ดินแดนส่วนที่เคยเป็นรัฐประเทศราชหรือรัฐอิสระเช่นล้านนาและรัฐมลายูเกือบจะไม่มีที่ของตนเองในประวัติศาสตร์ของชาติไทย นอกจากในตอนที่ยกการกบฏแข็งเมืองหรือทำสงครามกับกรุงศรีอยุธยา...ดินแดนที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของราชธานีอย่างแท้จริงก็เชื่อว่าจะได้ร่วมพัฒนาการด้านต่าง ๆ มากับราชธานีไม่ แม้แต่ท้องถิ่นในภาค-กลางเอง รัฐบาลที่อยู่ในราชธานีก็หาได้สามารถควบคุมไว้อย่างใกล้ชิดไม่ การคมนาคมที่ไม่มีประสิทธิภาพ ความอ่อนแอของระบบราชการส่วนกลาง และระบบเศรษฐกิจขนาดเล็ก ทำให้สิ่งที่เกิดขึ้นในราชธานีมีผลกระทบต่องท้องถิ่นไม่สู้มากนัก ท้องถิ่นต่าง ๆ มีพัฒนาการในประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างเป็นอิสระของตนเอง การแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ ซึ่งอาศัยเรื่องราวของราชธานีเป็นหลักจึงไม่ค่อยมีความหมายมากนักเมื่อใช้การแบ่งยุคสมัยนั้นในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น..."(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2532 : 72-73)

จิตร ภูมิศักดิ์ เป็นคนแรก ๆ ที่นอกจากจะทำทายกรอบวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ยังชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของสังคมตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหนังสือ ความเป็นมาของคำสยาม... และ ประวัติความเป็นมาของโคลงห้า ซึ่งจิตรได้แสดงให้เห็นต่อไปว่าสังคมท้องถิ่นรวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนมายาวนานในประวัติศาสตร์ กลุ่มคนเหล่านี้จึงได้มีส่วนในการพัฒนาสู่ความเป็นชาติด้วย จิตร ภูมิศักดิ์ นอกจากจะเพิ่มเติมเนื้อหาซึ่งเป็นเรื่องราวของท้องถิ่นต่าง ๆ เข้าไปในประวัติศาสตร์ชาติไทยในยุคโบราณและเสนอแนวคิดที่สำคัญว่า ท้องถิ่นมิได้พัฒนาอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว ก็ยังเป็นผู้ที่ทำให้วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ได้ก้าวหน้าไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะการนำเอา ภาษา วรรณคดี และเอกสารท้องถิ่นมาอธิบายพัฒนาการของสังคมไทยได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่ง

ความเคลื่อนไหวของสังคมในระหว่างปี พ.ศ. 2516-2519 นั้นได้ทำให้วงวิชาการเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก คือ นอกจากมีการขยายตัวในสาขาต่าง ๆ แล้วยังมุ่งให้ความสนใจไปยังประชาชนและท้องถิ่นอีกด้วย ในช่วงนี้เองที่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ในแนวเก่าหรือที่ศึกษาในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ทั้งจากนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์รุ่นใหม่ นักวิชาการรุ่นใหม่ให้ความสำคัญกับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ที่จะต้องมีการค้นคว้าและวิเคราะห์หลักฐานอย่างละเอียดรอบด้าน รวมทั้งได้ผลักดันให้เกิดการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ในด้านวิธีการวิจัย ปรัชญาประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์นิพนธ์ขึ้นในระดับอุดมศึกษา นัก

ประวัติศาสตร์วิเคราะห์ที่สำคัญในระยะแรกนี้ได้แก่ นีออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา วิชาสงศ์ พงศบุตร ธิติมา พิทักษ์ไพรวรรณ แคมสุข นุ่มนนท์ เดช บุญนาค เป็นต้น และต่อมานักประวัติศาสตร์รุ่นหลังกับนักสังคมศาสตร์บางส่วนก็ได้ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์เปิดกว้างออกไปทั้งด้านเนื้อหาและแนวความคิดใหม่ ๆ โดยเฉพาะการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งสัมพันธ์กับเรื่องราวของท้องถิ่นมากขึ้น ผู้ที่มีส่วนผลักดันในแนวทางนี้อย่างมากได้แก่ ชาญ วิทย์ เกษตรศิริ สืบแสง พรหมบุญ นิธิ เอียวศรีวงศ์ จักรทิพย์ นาดสุภา สุเทพ สุนทรเกสัช อาพันธ์ กาญจนพันธุ์ เป็นต้น (ดู พรเพ็ญ อันตระกูล, 2529 : 75-76)

ในช่วงปลายทศวรรษ 2510 นี้เองที่ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย เริ่มคลี่คลายไปสู่การอธิบายเนื้อหาทางด้านต่าง ๆ ที่เป็นส่วนขยายของประวัติศาสตร์ชาติ ที่เด่นชัดเห็นจะเป็นเนื้อหาทางด้านการเมืองคือ เรื่องราวของการปฏิรูปการปกครองของมณฑลต่างๆ โดยได้รับอิทธิพลมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ เดช บุญนาค เกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนทางด้านเศรษฐกิจนั้นเริ่มต้นขึ้นจากการศึกษาแนวเศรษฐกิจการเมือง (political economy) โดยในระยะแรกเป็นการศึกษาพัฒนาการของสังคม ต่อมาก็ได้ศึกษาระบบเศรษฐกิจการเมืองในช่วงการเปลี่ยนแปลงจากระบบศักดินาสู่ทุนนิยมภายหลังการทำสนธิสัญญาบาวริงในปี พ.ศ. 2398 ผู้นำการศึกษาในแนวทางนี้คือ จักรทิพย์ นาดสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ ซึ่งมีงานชิ้นสำคัญคือ “ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. 1851-1910” (2523) แนวการศึกษามีอิทธิพลให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อมา จักรทิพย์ นาดสุภา ได้นำไปใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ได้พัฒนาไปสู่การขยายรายละเอียดเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาตินี้ ได้ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของ จังหวัดต่าง ๆ และส่วนใหญ่ของนักวิชาการที่กล่าวถึงข้างต้นก็มีบทบาทอย่างสำคัญในการเป็นวิทยากรในที่สัมมนาเหล่านั้น ในช่วงทศวรรษ 2520 ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น “ยุคทอง” ของการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ดูเหมือนว่าความก้าวหน้าในการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาที่เป็น การขยายรายละเอียดของประวัติศาสตร์ชาตินั้น จะมีเพิ่มทางด้านปริมาณเพียงอย่างเดียว ส่วนใหญ่ยังใช้หลักฐานของทางราชการเป็นหลัก ซึ่งเป็นการมองจากสายตาภายนอก และที่สำคัญก็มักยึดเอาเขตจังหวัดปัจจุบันเป็นหน่วยการศึกษา และแม้ว่าจะขยายรายละเอียดในเนื้อหาต่าง ๆ ออกมาแล้ว แต่ก็ยังให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป เช่น การแบ่งยุคสมัยก็ยังยึดเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงในราชธานี เป็นต้น แนวคิดและวิธีการศึกษานี้ นับเป็นปัญหาอย่างหนึ่ง ซึ่งนักประวัติศาสตร์คนสำคัญ ๆ ให้ความสนใจและเสนอแนะแนวทางการศึกษาตลอดมา แต่ก็ดูเหมือนว่าผู้ศึกษาจะไม่

ค่อยจะเข้าใจ “ข่าวสาร” ของผู้เสนอเท่าใดนัก ต่างก็ยังมีเอาแนวทางเดิม ๆ มาใช้ศึกษาต่อไป จนนักวิชาการบางท่านมองว่าได้เกิดภาวะวิกฤตขึ้นแล้วในวงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

(ดู ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2529, 138-143)

ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา นักวิชาการชั้นนำต่างเสนอแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา ตลอดจนจนถึงให้คำนิยามความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” มากยิ่งขึ้น เป็นส่วนหนึ่งของหัวข้อสัมมนาในระยะหลัง ๆ และในบางครั้งก็ได้รับการเน้นเป็นพิเศษอีกด้วย เช่น การสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จัดขึ้น ณ ศูนย์สารนิเทศ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 17-18 กรกฎาคม 2527 และการจัดสัมมนาเชิงปฏิบัติการครูระดับมัธยมศึกษา เรื่อง “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา วันที่ 8-10 มกราคม 2530 เป็นต้น

กล่าวเฉพาะ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ ซึ่งเป็นประเด็นที่นักประวัติศาสตร์คุ้นเคยมากที่สุด นอกจากมีการวิจารณ์หรือชี้ให้เห็นข้อบกพร่องต่างๆ ยังพยายามที่จะให้คำนิยามถึงความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” รวมทั้งเสนอแนะแนวทางในการศึกษาที่น่าสนใจอีกด้วย ในที่นี้จะนำเสนอแนวความคิดเหล่านั้น เพื่อที่จะให้เห็นถึงมิติต่าง ๆ ตลอดจนถึงการสะท้อนความคาดหวังใน “ตัวตน” ของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” อีกด้วย

ความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

“เมือง เป็นเรื่องระดับพื้นบ้าน การศึกษาเรื่องของเมืองจึงเป็นเรื่องของพื้นบ้าน เรื่องของท้องถิ่นนั้น ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์เมืองต่าง ๆ ในปัจจุบันจึงรู้จักกันว่า เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คือเป็นประวัติศาสตร์ที่มองผ่านข้อมูลหลักฐานที่เกี่ยวข้องเมือง กับชาวบ้าน (folk) มีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์พื้นบ้าน พื้นเมืองอยู่มาก เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองจำเป็นต้องอาศัยหลักฐานของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านเป็นหลัก แต่เดิมชาวบ้านมีการแสดงออกทางประวัติศาสตร์เป็นการบอกเล่าในรูปของตำนาน นิทานปรัมปรา รูปแบบทางศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้กลายเป็นหลักฐานสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์เมือง หรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

(ธิดา สาระยา, 2525 : 26)

“การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมท้องถิ่นที่มีวถนเป็นตัวเคลื่อนไหว คือ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรืออีกนัยหนึ่ง ประวัติศาสตร์

ท้องถิ่น คือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน...

เป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าจริง ซึ่งในที่นี้จะใช้

คำว่า “ประวัติศาสตร์จากภายใน” (History from the Inside)...ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตและ dynamic เสมอ...ประวัติศาสตร์จากภายในมิได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคม ซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้าน เรื่องปรัมปรามาแล้วในอดีต และโดยการสัมภาษณ์สืบสวนในปัจจุบัน...”

(ธิดา สารธา, 2529 : 29-30)

“เมื่อกล่าวถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความหมายที่เป็นที่เข้าใจกันก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแคว้นขุขันธ์ อำนาจทางการเมืองของรัฐ

สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐในที่นี้ ไม่ได้จำกัดความหมายอยู่แต่เฉพาะในเชิงกายภาพเท่านั้น จริงอยู่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นส่วนใหญ่นิยมศึกษากัน มักเป็นประวัติศาสตร์ของเมือง หมู่บ้าน หรือชนกลุ่มน้อยที่อยู่นอกเขตราชธานีหรือเมืองหลวงของรัฐออกไป แต่สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐในที่นี้ยังมีความหมายในเชิงวัฒนธรรม กล่าวคือ หมายรวมไปถึงประวัติศาสตร์ของสังคมกลุ่มชนหรือชุมชนที่ในเชิงกายภาพอาจอยู่ในบริเวณศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของรัฐ แต่ในเชิงวัฒนธรรมแล้ว ไม่ได้มีส่วนร่วมในการใช้อำนาจรัฐแต่อย่างไร...”

(ฉลอง คุณทราวณิชย์, 2529 : 1)

ขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

“หน่วยของ “ท้องถิ่น” ที่ใช้สำหรับศึกษาประวัติศาสตร์มีขนาดที่แตกต่างหลากหลาย “ท้องถิ่น” เป็นได้ทั้งหมู่บ้าน เมือง ชุมชน กลุ่มแม่น้ำ กลุ่มอาชีพ กลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มวัฒนธรรม ฯลฯ

โดยทั่วไปหน่วยที่ใช้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จะต้องเป็นหน่วยที่มีความกระชับกินขอบเขตไม่กว้างขวางจนเกินไป...ประวัติศาสตร์...เป็นความพยายามที่จะเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างใกล้ชิดเคียงความจริง ประสบการณ์ของมนุษย์ในอดีตนั้นทั้งหลายและซับซ้อน ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ปรากฏเป็นรูปธรรมหรือทางนามธรรม...ดังนั้นการกำหนดหน่วยสำหรับใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้เป็นหน่วยที่เล็กและกระชับจึงไม่ได้กำหนดจากสำนักที่ว่า อดีตของแต่ละท้องถิ่นนั้นมีอยู่จริงเท่านั้น แต่ยังสอดคล้องกับกระบวนการวิธีการศึกษาทาง

ประวัติศาสตร์อีกด้วย กล่าวคือ หน่วยที่เล็กและกระชับนั้นเอื้อต่อการจัดการ กับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่หลากหลายและซับซ้อนได้ดีกว่า และมี ประสิทธิภาพมากกว่า ประการสำคัญ...ยังช่วยให้นักประวัติศาสตร์สามารถ พิจารณาประสบการณ์ในอดีตของมนุษย์ในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการ เมือง เศรษฐกิจ สังคม ภูมิปัญญา ฯลฯ ในลักษณะที่เป็นหนึ่งเดียว และมีความ สัมพันธ์ต่อกันอย่างลึกซึ้ง...

(ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2529 : 2)

“ออกเป็นการยากที่จะกำหนดให้แน่นอนว่า “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ คืออะไร การใช้ขอบเขตทางภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนด มักจะทำให้สับสนอยู่เสมอ ดังเช่นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อาศัยเขตจังหวัดเป็นตัวกำหนดขอบเขต ก็มักจะทำให้เกิดปัญหาได้อย่างมาก เนื่องจากเขตจังหวัดเพื่อกำหนดกันขึ้นเมื่อ ไม่นานมานี้เอง ประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ที่เป็นจังหวัดหนึ่ง ๆ ในปัจจุบัน จึงอาจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับท้องถิ่นของจังหวัดอื่น ๆ ก็ได้เสียได้...

จุดมุ่งหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือ ความเข้าใจในความ หลากหลายของวิถีวัฒนธรรม ประสบการณ์และระบบที่แตกต่างกันของชุมชน ต่าง ๆ ...นับได้ตั้งแต่หมู่บ้านขึ้นไปจนถึงภาคที่ร่วมในวัฒนธรรมและประสบการณ์ จากอดีตเดียวกันมา ด้วยเหตุดังนั้นขอบเขตของ “ท้องถิ่น” ในการศึกษาประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นไม่ตายตัวแน่นอน ขึ้นอยู่กับว่าผู้ศึกษาประสงค์จะทำความเข้าใจกับประเด็นอะไร “ท้องถิ่น” อันเป็นขอบเขตของการศึกษาก็จะปรากฏขึ้นเอง ดังเช่น หากผู้ศึกษาต้องการ เข้าใจระบบเศรษฐกิจและการคลี่คลายของระบบเศรษฐกิจนั้นในชุมชนที่ผลิตเพื่อการ ยังชีพอาจเป็นไปได้ว่า “ท้องถิ่น” อันเป็นหน่วยของการศึกษาที่เหมาะสมเป็นเพียงหมู่บ้าน หรือตำบลหนึ่ง...

ในกรณีของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จุดมุ่งหมายของการศึกษา เป็นปัจจัยสำคัญที่จะ กำหนดขอบเขตของหน่วยของการศึกษา ที่สำคัญก็คือขอบเขตของ “ท้องถิ่น” นั้น สามารถตอบคำถามที่ผู้ศึกษาดังใจจะหาคำตอบได้เท่านั้น”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก : 3-4)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นการศึกษาที่ค่อนข้างเป็นมหัพภาค... โดยมุ่งศึกษาท้องถิ่นอันเป็นบริเวณที่ชุมชนอยู่ร่วมกันและมีความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคม ระบบความเชื่อ พิธีกรรมและการเมืองการปกครอง จนกล่าวได้ว่าทำให้ผู้คน ในท้องถิ่นนั้น ๆ มีอะไรหลาย ๆ อย่างร่วมกันและคล้ายคลึงจนมีจิตสำนึกว่าเป็นคน ถิ่นเดียวกัน การศึกษาเช่นนี้เน้นอดีตมาจนถึงปัจจุบันโดยแสดงให้เห็นว่ามีพัฒนาการ ทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้นในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อย่างไร ยกตัวอย่างเช่นท้องถิ่น

นั้นมีสภาพแวดล้อมเป็นอย่างใด ตั้งอยู่ตำแหน่งไหน ภายในเขตอำเภอใด จังหวัดไหนและภูมิภาคใด มีหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ และ โบราณคดีที่แสดงความเป็นมาทางวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง บรรดากลุ่มชนที่อยู่รวมกันเป็นชุมชนที่สืบมาจนปัจจุบันเป็นพวกไหน อยู่ในท้องถิ่นมาตั้งแต่เดิมหรือเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น เมื่อเข้ามาอยู่ในท้องถิ่นเดียวกันแล้ว มีการสร้างสรรค์ทางเศรษฐกิจ สังคมและระบบความเชื่อ พิธีกรรมอย่างใด มีความขัดแย้งหรือมีเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์อย่างใดเกิดขึ้น...”

(ศรีศักร วัลติโลกม, 2533 : 40)

การเสนอแนวคิดเกี่ยวกับความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น”

ดูเหมือนว่าจะแตกต่างกันอยู่บ้างแต่ก็เป็นเรื่องของการเน้นความสนใจเท่านั้น เช่นริคา สาระยา เน้นการศึกษาประวัติศาสตร์จากภายใน ซึ่งก็คือ เรื่องราวความรู้สึกนึกคิดของประชาชนที่มีต่อสังคมตัวเอง เช่น การรับรู้ ความเชื่อ การยอมรับหรือการปฏิเสธ ซึ่งก็เป็นเนื้อหาอย่างหนึ่งที่ผู้ศึกษาจะต้องให้ความสนใจ เช่นเกี่ยวกับการอธิบายพัฒนาการทางสังคมในอดีตที่ยาวไกลโดยอาศัยหลักฐานทางด้านโบราณคดีของศรีศักร วัลติโลกม ก็ช่วยให้มองเห็นรากฐานทางด้านวัฒนธรรมของผู้คนใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้ชัดเจนขึ้น นักวิชาการในกลุ่มนี้เห็นความสำคัญและจำเป็นที่จะต้องกำหนดขอบเขตทางกายภาพหรือหน่วยของท้องถิ่นที่จะศึกษา โดยเฉพาะนิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นความจำเป็นและพยายามค้นหาอยู่ตลอดเวลา รวมทั้งให้ความสำคัญกับเนื้อหาในทุก ๆ ด้านและยังชี้ให้เห็นว่าเนื้อหามีความสัมพันธ์กันเองอย่างแนบแน่นอีกด้วย นอกจากนี้ความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่นกับผู้คนและสถาบันในท้องถิ่นอื่นก็เป็นประเด็นหลักอย่างหนึ่งของการศึกษา เช่นเดียวกับที่ “ท้องถิ่น” จะต้องสัมพันธ์กับศูนย์กลางอย่างไม้อาจหลีกเลี่ยง และ “...ความเปลี่ยนแปลงเป็นประเด็นสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์...ผู้ศึกษาควรมีสำนึกถึงนัยสำคัญของความเปลี่ยนแปลง กล่าวคือพิจารณาเงื่อนไขต่าง ๆ ที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลง แม้ในตัวระบบที่ดูเหมือนหยุดนิ่งไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็มีส่วนประกอบบางอย่างที่เอื้อต่อความเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อมีเงื่อนไขที่เหมาะสมบังเกิดขึ้น ความสำนึกกับพลังของความเปลี่ยนแปลงที่แฝงเร้นอยู่ในสิ่งที่ศึกษาเช่นนี้จะทำให้ประวัติศาสตร์ส่วนที่ศึกษามีพลวัตในตัวเอง” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 : 6)

นอกจากจะมองเห็นความสำคัญและจำเป็นที่จะต้องกำหนดขอบเขตทางกายภาพของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” รวมทั้งต้องพิจารณาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านแล้ว ยังมีการเสนอแนะแนวคิดสำหรับการศึกษาควบคู่กันไปด้วย ในประการหลังนี้จะมีความซับซ้อนและเข้าใจยากอยู่บ้างแต่สิ่งที่มองเห็นได้ชัดเจนในแนวคิดนี้ก็คือ ความคาดหวังในความสมบูรณ์ของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ทั้งจากนักประวัติศาสตร์โดยตรงและนักวิชาการสาขาที่เกี่ยวข้อง ดังเช่น

“ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นักประวัติศาสตร์และนักมานุษยวิทยา ต่างก็พยายามที่จะสร้างประวัติศาสตร์บอกเล่าที่ถูกต้อง โดยอาศัยบันทึกลายลักษณ์อักษรและความทรงจำของผู้เล่าในท้องถิ่น และนำไปประมวลเข้ากับเอกสารที่ได้จากหอเอกสารแห่งชาติ รวมทั้งหลักฐานและบันทึกของชาวต่างชาติร่วมสมัย ประวัติศาสตร์ที่ถูกสร้างขึ้นมาในลักษณะดังกล่าว จึงมีลักษณะเป็นตะวันตกในกรอบของความคิด แม้ว่าเนื้อหาบางส่วนจะเป็นท้องถิ่นก็ตาม ประเด็นที่ต้องการจะเน้นในที่นี้ก็คือ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น สิ่งที่เราจะให้ความสนใจไม่ควรจะจำกัดอยู่แค่หลักฐานหรือความเข้าใจเกี่ยวกับเหตุการณ์หรือสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีต ซึ่งเป็นความเข้าใจประวัติศาสตร์ในแง่ที่เป็นอยู่โดยทั่วไปเท่านั้น แต่ควรให้ความสนใจที่ถูกรวมเข้ามาในกระบวนการทางประวัติศาสตร์ทำให้ประวัติศาสตร์เป็นที่เข้าใจกันในปัจจุบัน ในแง่สิ่งที่มีความสำคัญในการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ จึงมีการศึกษาวิเคราะห์ บันทึกหรือความทรงจำในแง่ที่ว่าเกิดขึ้นในอดีต แต่ในฐานะที่เอกสารหรือความทรงจำดังกล่าว จะช่วยให้เราเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบันได้ถูกสร้างขึ้นมาอย่างต่อเนื่องอย่างไร และตำนานหรือประวัติศาสตร์มีความเกี่ยวข้องกับอดีตและสอดคล้องกับภาวะการณ์ในปัจจุบันอย่างไร”

(สุเทพ สุนทรภักซ์, 2528 : 431-432)

สำหรับประเด็นเนื้อหาเกี่ยวกับเหตุการณ์ทั่วไปก็มีแนวคิดในการศึกษาที่น่าสนใจ เช่นเดียวกัน ซึ่งแนวคิดดังกล่าวยังช่วยในการกำหนดขอบเขตทางกายภาพหรือหน่วยที่ใช้ศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้อีกด้วย ในที่นี้จะยกตัวอย่างแนวคิดของนักวิชาการที่มีบทบาทสำคัญ 2 ท่านมานำเสนอเป็นการเปรียบเทียบดังนี้

“...ใคร่ขอเสนอลักษณะของการศึกษาท้องถิ่นแนว “เศรษฐกิจการเมือง” ว่ามีดังต่อไปนี้ทุกข้อรวมเข้าด้วยกันคือ

- (1) เป็นการศึกษาแบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์เกี่ยวกับโครงสร้างการผลิต การบริโภคและการแบ่งปันผลผลิต ทั้งนี้โดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจ และ
- (2) เป็นการศึกษาระดับเขตเฉพาะเขตหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน อาจเป็นระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด กลุ่มจังหวัด (เช่น 3-4 จังหวัด) โดยมีแรงเชื่อมเป็นระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม และ
- (3) มีการพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษานั้น หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ หรือกลุ่มจังหวัด) กับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ไม่ใช่ศึกษาแต่หน่วยนั้นใด ๆ และ
- (4) มีการพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงของหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา คือศึกษาเป็นแบบประวัติศาสตร์หรือวิวัฒนาการ ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิด

จากพลังพลวัตรภายในท้องถิ่นเองและการเปลี่ยนแปลงมีกิดจากความสัมพันธ์กับภายนอก และ

(5) ไม่ละเลยที่จะศึกษาความขัดแย้งที่มีอยู่ภายในหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา และความขัดแย้งระหว่างท้องถิ่นกับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป...

การศึกษาท้องถิ่นแนว “เศรษฐกิจการเมือง” เน้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง แต่ทั้งนี้ด้วยความรู้ตัวอยู่ตลอดเวลาว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันนั้นกระทำไปภายใต้เงื่อนไขของสภาพพื้นที่ สภาพกายภาพนิเวศ แวกล้อมและประชากรของท้องถิ่น”

(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 : 12-13)

“คำถามที่น่าจะทำให้เราเข้าถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้คือการเริ่มต้นจากการกำหนดหน่วยของการศึกษาไว้ที่จังหวัดคือ คำถามที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่สำคัญในท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ หรือระหว่างสถาบันทางการเมือง สังคม หรือเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับคนกลุ่มต่าง ๆ เพื่อจะทำให้เราเข้าใจความเปลี่ยนแปลงหรือประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์นี้และอธิบายกระบวนการความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์นี้ได้

เมื่อถามถึงความสัมพันธ์ก็คือถามถึงโครงสร้างนั่นเอง เพียงแต่ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นควรสนใจโครงสร้างในมิติทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือโครงสร้างที่มีพลวัตเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ

มีแนวคิดที่จะทำให้เราตั้งคำถามเกี่ยวกับความสัมพันธ์อยู่มาก ผู้เขียนใคร่เสนอเพียงแนวคิดเดียว ซึ่งอาจไม่ใช่แนวคิดที่ดีที่สุด แต่เชื่อว่าเป็นแนวคิดที่ดีสำหรับการเริ่มต้นศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จะทำให้เราเห็นพัฒนาการของกลุ่มคนอันหลากหลายในแต่ละท้องถิ่น และเห็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นนั้น ๆ ได้ดีขึ้น

ศูนย์กลาง

ใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ นั้น มักจะมีศูนย์กลางตั้งอยู่เรามักจะด่วนเข้าใจว่าศูนย์กลางหมายถึง เมือง แต่ความจริงแล้วศูนย์กลางมิได้ทั้งที่เป็นเมืองและไม่ใช่มือง ขึ้นอยู่กับว่าศูนย์กลางนั้น ๆ มี “หน้าที่” อะไร หากเราแยกศูนย์กลางต่าง ๆ ออกตาม “หน้าที่” จะเห็นว่าศูนย์กลางต่าง ๆ อาจมีดังนี้

- 1) ศูนย์กลางการปกครองและการเมือง.....
- 2) ศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ.....
- 3) ศูนย์กลางทางศาสนาและพิธีกรรม.....

4) ศูนย์กลางทางการศึกษา.....

เครือข่าย

การที่ศูนย์กลางจะทำหน้าที่ศูนย์กลางอยู่ได้นั้น ก็เพราะมีเครือข่ายที่เกี่ยวพันกับหน้าที่ของตนออกไปยังส่วนอื่น ๆ ในหน้าที่หนึ่ง ๆ ของศูนย์กลางนั้น การสืบค้นหาเครือข่ายที่เชื่อมโยงไปยังส่วนอื่น ๆ จะทำให้เราสามารถกำหนดหน่วยของการศึกษาได้ชัดเจนขึ้น ในขณะที่เดียวกัน การสืบค้นหาความเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดขึ้นในความสัมพันธ์ของศูนย์กลางกับเครือข่ายในประวัติศาสตร์และอธิบายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงนั้นว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร นับเป็นประเด็นหลักของคำถามที่พึงทำได้ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ในที่นี้จะยกตัวอย่างการพิจารณาเครือข่ายเพียงสองด้าน....

- 1) เครือข่ายทางการเมืองการปกครอง.....
- 2) เครือข่ายทางเศรษฐกิจ.....

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2535 : 10-15)

สำหรับ วิธีการศึกษา ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์แนวนี้นั้นและให้ความสำคัญมากที่สุดคือ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรของส่วนกลางหรือของราชการ ปรากฏว่า เมื่อเนื้อหาประวัติศาสตร์ขยายออกไปหลากหลายมากขึ้นนั้น การใช้หลักฐานก็มีความก้าวหน้าสัมพันธ์กับเนื้อหาด้วย มีการค้นคว้าเอกสารในหอจดหมายเหตุแห่งชาติตามแฟ้มของกระทรวงต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ซึ่งมีเอกสารที่เกี่ยวข้องอยู่กับ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ เป็นอันมาก ในการศึกษาประเด็นทางด้านเศรษฐกิจสมัยใหม่ปรากฏว่างานบางชิ้นได้ใช้วิธีการสัมภาษณ์เพื่อให้เห็นถึงผลกระทบในบางด้าน ซึ่งเป็นความก้าวหน้าในด้านวิธีการศึกษาอย่างหนึ่ง แต่การใช้หลักฐานเหล่านี้ก็มุ่งขยายรายละเอียดในประเด็นต่าง ๆ ตามกรอบที่วางไว้แล้ว การไม่ค่อยมีแนวคิดใหม่ ๆ จึงไม่ได้ช่วยให้ตั้งคำถามใหม่ ๆ แก่หลักฐานเหล่านั้น เช่นเดียวกันกับการละเอียดเอกสารของท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็นทางด้านกฎหมายหรือวรรณกรรมก็ยังมีการนำมาใช้น้อยมาก ทั้ง ๆ ที่หลักฐานเหล่านี้มีประโยชน์และคุณค่าอย่างยิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของท้องถิ่น

การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีความเคลื่อนไหวในการวิเคราะห์เอกสารที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การศึกษาวิเคราะห์ตำนานในฐานะ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งปรากฏว่ามีความก้าวหน้าไปอย่างน่าสนใจ

ตำนานตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ของไทยมีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือ ก่อนปี พ.ศ. 2500 นั้น นักวิชาการของไทยและตะวันตกก็มักจะไม่ให้ความสำคัญกับเอกสารที่เก่าแก่ในฐานะที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะเห็นว่าตำนานมักจะเต็มไปด้วยเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์และซับซ้อน ไม่มีความแน่นอนเหมือนกับหลักฐานอื่นๆ เช่น จารึกหรือพงศาวดาร เมื่อผนวกกับการศึกษาประวัติศาสตร์แบบชาตินิยมที่ทรงอิทธิพลอยู่ในขณะนั้นด้วยแล้ว ตำนานซึ่งเป็นเอกสารที่ให้ความรู้เกี่ยวกับเมืองหรือ “ท้องถิ่น” ก็ยิ่งถูกเมินเฉยจากผู้รู้เรื่อง “ไทย” ในขณะนั้นมานิต วัลลิโกดม นับเป็นคนแรก ๆ ที่ให้ความสำคัญกับตำนานในฐานะ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์อย่างหนึ่งในการสืบค้นเรื่องราวของบ้านเมืองในบริเวณภาคเหนือของไทย ได้เริ่มตรวจสอบตำนานและแสดงให้เห็นว่าเอกสารเหล่านี้มีคุณค่าเพียงพอที่จะใช้ศึกษาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ได้ ผลงานของจึงเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับนักวิชาการรุ่นหลังในการพัฒนาวิธีการใช้หลักฐานประเภทนี้ให้ก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น

มานิต ศึกษาตำนานมูลศาสนาไว้ในหนังสือ **พุทธานุสรณ์** (2500) ตำนานเป็นบันทึกเกี่ยวกับประวัติพุทธศาสนาและเรื่องราวของบ้านเมืองในแคว้นหริภุญไชย ปรากฏว่าจากการตรวจสอบข้อความเปรียบเทียบกับจารึกหลายหลัก โดยเฉพาะกับจารึกภาษามอญในจังหวัดลำพูนแล้ว ก็พบว่าตำนานมูลศาสนาแม่นยำถูกต้องตรงกับข้อความในจารึกทั้งเนื้อเรื่องและศักราช การค้นคว้าเทียบเคียงตำนานกับหลักฐานอื่น ๆ ของมานิตที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือ การชำระตำนานสิงหนวัติ कुमार ซึ่งเป็นการตรวจสอบในเชิงลำดับเหตุการณ์ (chronology) ทางประวัติศาสตร์ใหม่ พร้อมทั้งเสนอทฤษฎีการอพยพของคนไทยจากทางตอนใต้ของจีน เข้ามาครอบครองดินแดนบริเวณลุ่มแม่น้ำกกทางตอนเหนือของประเทศไทย การศึกษาด้านนี้ เป็นการพัฒนาวិธีการศึกษาลักษณะที่ถูกละเลยมานานให้มีความน่าเชื่อถือ ถือได้ว่าเป็นการตรวจสอบที่มีเหตุมีผลและน่าตื่นเต้น ซึ่งได้รับความสนใจจากนักวิชาการร่วมสมัยพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งจิตร ภูมิศักดิ์ เห็นด้วยกับแนวทางการศึกษา และได้นำเอาตำนานต่าง ๆ มาศึกษาเปรียบเทียบตรวจสอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง จนได้ผลสรุปว่าตำนานต่าง ๆ สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ดี “อาศัยแต่ว่าเราต้องศึกษาโดยยึดพื้นฐานทางสังคมไว้ให้มั่นคง และสอบทานกับหลักฐานอื่น ๆ ให้รอบด้านระมัดระวังเท่านั้น” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2526 : 19)

ผลงานทางวิชาการของ จิตร ภูมิศักดิ์ เล่มสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่ยอมรับมาจนถึงปัจจุบันล้วนได้อาศัยหลักฐานประเภทตำนานมาตรวจสอบทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็น ความเป็นมาของคำสยามไทยลาว... ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นเล่มที่ละเอียดละออที่สุด จนมาถึง สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ก่อนสมัยศรีอยุธยา ที่จิตรได้ใช้ตำนานและเอกสารอื่น ๆ ทางภาคใต้ของไทยมาอธิบายเปรียบ

เทียบพัฒนาการของสังคมทางภาคใต้และภาคกลางว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไรได้อย่างน่าสนใจ ความน่าเชื่อถือของหลักฐานประเภทตำนานโดยเฉพาะในเรื่องความถูกต้องของศักราชยังได้รับการสนับสนุนทางบทความของ David K. Wyatt เรื่อง “Chronicle Tradition in Thai Historiography” (1976) ซึ่งต่อมาอานันท์ กาญจนพันธุ์ได้แปลลงในวารสารธรรมศาสตร์ ฉบับเดือนมิถุนายน-กันยายน 2519 ภายใต้ชื่อ “การเขียนประวัติศาสตร์ไทยแบบตำนานและพงสาวดาร” แนวการวิเคราะห์ที่เห็นคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของตำนานในลักษณะนี้ปรากฏอยู่ในงานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่อง “The Rise of Ayudhya...” เป็นงานบุกเบิกในการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคต้นอยุธยาโดยสังเคราะห์อ้างอิงหลักฐานประเภทตำนานเป็นหลัก

ตั้งแต่พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา การศึกษาหลักฐานประวัติศาสตร์ประเภทตำนานได้ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่ง จากเดิมที่มุ่งแยกประเภทและมองหาข้อเท็จจริงในตำนานและสรุปว่าหลักฐานประเภทนี้มีคุณค่าเช่นเดียวกับพงสาวดารหรือจารึก มาสู่การศึกษาที่มุ่งความเข้าใจตำนานในแง่ของความคิด แยกแยะโครงสร้างและประเภท ค้นหาบทบาทหน้าที่ทางสังคม รวมทั้งชี้ให้เห็นมิติใหม่ในคุณค่าทางประวัติศาสตร์ การศึกษาด้านานในลักษณะนี้สามารถมองเห็นได้จากงานของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ธิดา สาระยา ศรีศักร วัลลิโกดม และวินัย พงศ์ศรีเพียร

ในบทความ “ตำนานและลักษณะความคิดทางประวัติศาสตร์ในล้านนาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21” ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้เรียบเรียงจากบางตอนของวิทยานิพนธ์ปริญญาโทนั้น ทำให้สามารถเข้าใจหลักฐานประเภทนี้ได้ลึกซึ้งแง่มุมหนึ่งอย่างน่าสนใจยิ่งโดยเสนอความคิดว่า “...ตำนานนั้นมีลักษณะเป็นผลผลิตของจินตนาการที่เกิดจากความคิดและความเชื่อที่ต้องการความเข้าใจแบบหนึ่ง โดยเฉพาะแตกต่างจากปัจจุบัน เพราะการแสดงออกของตำนาน มักจะเป็นในรูปของสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นมาจากลักษณะความคิดในสังคม ดังนั้นการที่จะเข้าใจหรือ “แปล” สัญลักษณ์นั้น ๆ ได้จำเป็นต้องสนใจลักษณะความคิดและระบบคุณค่าของสังคมล้านนาซึ่งเปรียบเสมือน “ไวยากรณ์” หรือสื่อช่วยให้เข้าใจภาษาของสังคม การทำความเข้าใจกับ “ไวยากรณ์” ที่อยู่เบื้องหลังการสร้างสัญลักษณ์ของตำนานเท่ากับเปิดโอกาสให้สามารถอ่านตำนานจากทัศนะหรือภาษาของตำนานเอง...นั่นก็คือ เนื้อหาของตำนานไม่อาจแยกออกจากลักษณะความคิดพื้นฐานของผู้เขียนตำนานนั้น (Content และ form) ก่อนที่จะถึงเนื้อหาเนื้อหาของตำนานมาสร้างประวัติศาสตร์ นักประวัติศาสตร์จึงควรระลึกถึงคำถามที่ควรถามเอกสารอันเป็นหลักฐานของเขาอยู่เสมอว่า ทำไมจึงมีผู้เขียนเอกสารนั้น และทำไมเขาจึงเขียนเช่นนั้น” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2527 : 24)

อานันท์ ได้วิเคราะห์ลักษณะโครงสร้างความคิดของผู้เขียนตำนาน อันประกอบด้วย หลักเอกภาพในความคิด ความหมายและจุดประสงค์ของตำนานและโครงสร้างทางความคิดทาง ประวัติศาสตร์ของภิกษุล้านนา ซึ่งทำให้มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าทัศนะความคิดของผู้เขียนตำนาน มีความแตกต่างเป็นคนละระบบกับทัศนะทางประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน มีข้อสรุปว่า “ผู้ที่ต้องการ แสวงหาข้อเท็จจริงเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์คงจะไม่ประสบความสำเร็จนัก...ทั้งนี้เพราะวิธีการ เสนอข้อความของตำนานมักจะแสดงออกมาในรูปของสัญลักษณ์มากกว่าเป็นการเสนอตรง ๆ จึง ทำให้ยากที่จะประเมินได้ว่าข้อความนั้นเป็นข้อความเท็จจริงหรือจินตนาการจากการนำเรื่องราว พิสดารเป็นอุกนิหารและนิยายปรัมปรามาปะปน ทว่าหากการศึกษาประวัติศาสตร์มิใช่เป็นเพียง การศึกษาเหตุการณ์ แต่หมายรวมถึงการเข้าใจสังคมในอดีตด้วย ตำนานบาลีเหล่านี้จะเป็นข้อมูลที่ สำคัญยิ่ง อันจะนำไปสู่การเข้าใจโครงสร้างความคิดและสถาบันต่าง ๆ ของสังคม โครงสร้าง ความคิดทางประวัติศาสตร์ของผู้เขียนตำนานที่นำมาวิเคราะห์ ในบทความนี้ก็จะเน้นแนวทางให้นัก ประวัติศาสตร์แปลสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของตำนานได้ เพราะสัญลักษณ์เหล่านี้สร้างจากลักษณะความ คิดของผู้แต่งเอง คุณค่าของตำนานจึงขึ้นอยู่กับว่านัก-ประวัติศาสตร์จะสามารถถามคำถามที่ถูกต้องตามแนวทางดังกล่าวเฉพาะกรณีได้อย่างไร” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 39-40)

การวิเคราะห์ตำนานของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ในแนวทางดังกล่าวนอกจากช่วยให้เข้าใจ หลักฐานประเภทนี้ในอีกมิติหนึ่งแล้ว ยังเป็นการจุดประกายให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการ ศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดอันเป็นเนื้อหาใหม่ที่เริ่มต้นขึ้นในทศวรรษ 2520 แนวการศึกษา วิเคราะห์หลักฐานประเภทตำนานของอานันท์ นั้นปฏิเสธไม่ได้ว่าได้รับอิทธิพลมาจากแนวความคิด ของนักวิชาการชาวตะวันตก ที่ได้พัฒนาวิธีการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับหลักฐานพื้นเมืองของเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ที่เริ่มต้นขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ ค.ศ. 1960 การศึกษาด้านานในภาคแรกของ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของวินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง “*Traditional Thai Histoigraphy and Its Nineteenth-Century Decline*” (1983) จึงมีแนวความคิดบางอย่างที่ใกล้เคียงกัน ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องบริบทของสังคม โครงสร้างของตำนาน บทบาทและหน้าที่ รวมทั้งจุดอ่อนต่าง ๆ ของหลักฐานประเภทนี้ และในประเด็นสุดท้ายคือ การประเมินคุณค่าตำนานในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและโลกทัศน์ของคนในยุคสมัยที่ตำนานได้รับการเขียนขึ้น ซึ่งในประเด็นนี้จะได้รับการศึกษาในรายละเอียดเพิ่มขึ้นจากงานของธิดา สารระยา และศรีศักร วัลลิโภคม ที่มุ่งเน้นวิเคราะห์ตำนานสำหรับการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยตรง

ธิดามีประสบการณ์ในการวิจัยเกี่ยวกับตำนานในลักษณะที่ออกเก็บข้อมูลภาคสนามใน ภาคเหนือในช่วง พ.ศ. 2520-2523 ผลงานการวิเคราะห์ตำนานมีออกมาอย่างสืบเนื่องตั้งแต่วิทยานิพนธ์ปริญญาเอก เรื่อง “*The Development of the Northern Tai States From Twelfth to the*

Fifteenth Centuries." (1980) ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (2525) และ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (2529) ในการวิเคราะห์ตำนานของธิดาเพื่อนำมาศึกษาประวัติศาสตร์เมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ นั้นมีลักษณะสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ วิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน และ การหาความหมายที่เป็นลักษณะ "ประวัติศาสตร์จากภายใน"

ในประการแรก วิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน ธิดาได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่าง ตำนานปรัมปรา (myth) ที่ไม่อาจกำหนดเงื่อนไขทางเวลาได้แน่นอน เพราะรากเดิมของตำนานมาจากจารีตการบอกเล่า กับ ตำนานประวัติศาสตร์ ที่เป็นการบันทึกเรื่องบอกเล่าลงในกรอบเวลาที่มีการเรียงลำดับชาติสกุลของผู้ครองเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ ธิดาได้แสดงให้เห็นว่า จารีตการบันทึกตำนานทางเหนือ้นมักนำเอาเรื่องราวใน ตำนานปรัมปรา เข้ามาไว้ในส่วนแรกของตำนานประวัติศาสตร์ เนื้อหาในส่วนแรกจึงเป็น "แก่นของตำนาน" ซึ่งเป็นเรื่องปรัมปราเกี่ยวกับการตั้งบ้านแปลงเมือง จนกระทั่งในที่สุดได้พัฒนาไปสู่การสถาปนาศูนย์กลางของอาณาจักรที่เชียงใหม่โดยราชวงศ์มังราย ซึ่งเนื้อหาตอนนี้จะปรากฏเป็นตำนานประวัติศาสตร์ ที่โยงเรื่องเข้าสู่กรอบเรียงลำดับสกุลวงศ์ดังกล่าว สาเหตุของการบันทึกตำนานที่ต้องนำเรื่องราวปรัมปรามาผนวกไว้ก็เพราะว่า "... "แก่นของตำนาน" ช่วยยืนยันเรื่องราวการเข้าครอบครองที่ดินของกลุ่มคนแต่อดีตกาลโดยราชวงศ์มังรายที่เกี่ยวพันกับชาติสกุลอื่นในอดีต การผนวกเรื่องปรัมปราเข้าไว้ในตำนานประวัติศาสตร์ เพื่อให้เชื้อสายของมังรายสามารถอ้างความสัมพันธ์อันผูกพันกับชาติสกุลอื่นในตำนานประวัติศาสตร์ ซึ่งเสนอเนื้อหาทุกสิ่งอยู่ในกรอบทางเวลาของการลำดับวงศ์เชียงใหม่จึงเป็นการย้ำอำนาจเหนือของเชียงใหม่ที่มีต่อชาติสกุลอื่น...ตำนานประวัติศาสตร์จึงเป็นแนวทางช่วยย้ำอำนาจและการใช้อำนาจของเจ้าเมืองเชียงใหม่เหนือผืนดินและกำลังคนซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นของชาติสกุลต่าง ๆ ดังที่ปรากฏในจารีตบอกเล่า ก่อนที่จะได้นำมาบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ในรูปของงานที่เราเรียกว่าตำนานประวัติศาสตร์...เราจึงเห็นได้ชัดเจนว่าตำนานประวัติศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์แห่งการเกิดบ้านเมืองทางตอนเหนือด้วยงานเขียนดังกล่าวได้กลายเป็นหลักฐานของท้องถิ่นที่สำคัญในการที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์เมือง...เมื่อพิจารณาเฉพาะลักษณะของตำนานประวัติศาสตร์เอง เราก็เห็นได้ว่าตำนานประวัติศาสตร์นั้นมีองค์ประกอบใหญ่อยู่ 2 ส่วน คือส่วนที่เป็นตำนานอันมาจากจารีตบอกเล่า และส่วนที่เป็นพงสาวดาร แสดงออกในรูปแบบของการเรียงลำดับกษัตริย์และลำดับชาติสกุล" (ธิดา สารยา, 2525 : 54-56)

การวิเคราะห์ตำนานในแง่นี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจและเชื่อถือในคุณค่าของหลักฐาน เพราะนอกจากช่วยให้เห็นถึงความเป็นมาหรือการคลี่คลายของอดีตตั้งแต่ก่อนที่จะมีการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานอันจะนำไปสู่ความเข้าใจในเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม

ธรรมของสังคมใดสังคมหนึ่ง ดำเนินประวัติศาสตร์ช่วยสร้างเอกลักษณ์ท้องถิ่น เปรียบเสมือนประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตซึ่งยังคงสืบสายเชื่อมโยงมาถึงผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ อยู่ในปัจจุบัน

ประการที่สอง การหาความหมายที่เป็นลักษณะ “ประวัติศาสตร์จากภายใน” ธิดา ได้อธิบายว่า “...เป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริง...เป็นผลมาจากการที่มนุษย์พยายามสร้างและทำความเข้าใจในอดีตนองคน...ประวัติศาสตร์จากภายในแตกต่างจาก objective history (คือประวัติศาสตร์ที่นำข้อมูลมาสอบสวนกระบวนการความเป็นหลักฐาน พิสูจน์เหตุการณ์หนึ่ง เหตุการณ์ใดให้เห็นจริง) ตรงที่ว่า...มิได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคมซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้านเรื่องปรัมปรามาแล้วแต่อดีต...ผู้รู้ประจำถิ่นมีบทบาทยิ่งในการสืบทอดหรือพื้นร่องรอยและปรุงแต่งอดีต สร้างความยอมรับขึ้นในสังคม จนมีการส่งต่อเรื่องราวเหล่านั้นในรูปของจารีตบอกเล่าก่อน แล้วอาจมีการบันทึกลายลักษณ์อักษรต่อมาภายหลัง...การปรุงแต่งประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดเจนในสังคมท้องถิ่นหลายภูมิภาค...ดังเช่นในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ...ได้มีการดึงเอาเรื่องจารีตบอกเล่ามาปรุงแต่งเป็นประวัติศาสตร์ที่ชาวบ้านเชื่อกันแต่อดีตกาลมาแล้ว...นำมาบันทึกไว้เป็นส่วนหนึ่งของตำนานพื้นเมืองเงินยว เชียงแสน เรื่อง ท้าวสูงหรือเจียง เป็นทั้งนิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าของชาวบ้านอยู่ในตำนานประวัติศาสตร์...” (ธิดา สารธา, 2529 : 29-31)

การศึกษาเรื่องราวของตำนานในแง่หนึ่งทำให้เข้าใจ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้ในอีกมิติหนึ่ง ซึ่งมีชีวิตและเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เป็นประวัติศาสตร์ที่มองผ่านจุดยืนภายในสังคมนั้นการศึกษาตำนานจึงไม่ใช่เรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ได้ข้อมูลจากพงศาวดารหรือหลักฐานอื่น ๆ หากเน้นให้น้ำหนักไปในทางที่สะท้อนทัศนคติ ค่านิยม ความคิด ความเชื่อที่สัมพันธ์กับคนและสังคม ข้อมูลดังกล่าวจึงมาช่วยเสริมภาพของประวัติศาสตร์เหตุการณ์ได้ชัดเจนขึ้น

การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของธิดา สารธา ทั้งในด้านการแยกแยะให้เห็นความแตกต่างและคุณค่าระหว่าง ตำนานปรัมปรา กับ ตำนานประวัติศาสตร์ และการพยายามเข้าใจตำนานในมิติที่เป็น ประวัติศาสตร์จากภายในนั้น แม้มิได้ก้าวกระโดดออกไปจากแนวทางการศึกษาของนักวิชาการอื่น ๆ แต่การวิเคราะห์และมีมุมมองที่ละเอียดอ่อนมากขึ้น เป็นการสร้างสีสันให้กับการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานประเภทนี้เพิ่มขึ้น เป็นการช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของตำนานในอีกแง่มุมหนึ่ง ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนประวัติศาสตร์รุ่นหลังๆ ได้สืบสานการศึกษาในแนวทางนี้หรือใช้หลักฐานสำหรับการศึกษาวิจัย “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ให้มีประสิทธิภาพ

มากขึ้น การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของธิดา สารเยา จะเห็นได้ว่ามีพัฒนาการจากการให้ความสำคัญสำคัญกับประวัติศาสตร์เมือง มาสู่การมองตำนานในฐานะที่เป็นหลักฐานสะท้อนประวัติศาสตร์ของประชาชนมากขึ้น โดยกล่าวว่า “การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมท้องถิ่นที่มีมวลชนเป็นตัวเคลื่อนไหว คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่ง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน...” (ธิดา สารเยา, 2529 : 29)

ทัศนะเช่นนี้สอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการหลายฝ่ายที่หันมาเน้นศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ พร้อมกันนั้นก็ได้มีการนำเอาแนวคิด ทฤษฎีและวิธีการต่าง ๆ มาใช้ในการศึกษามากขึ้น

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์

การศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านหรือชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ยึดถือเอาตัวชาวบ้านเป็นศูนย์กลางการศึกษาได้มีมาก่อน พ.ศ. 2500 แล้ว แต่ลักษณะเนื้อหาที่ศึกษามักจะเป็นในทางด้านมานุษยวิทยา สังคมวิทยาหรือคติชนวิทยาทั้งสิ้น สำหรับการศึกษาในแนวทางประวัติศาสตร์อาจพอมองเห็นเค้าได้บ้างในงานเรื่อง *ชีวิตชาวนา* และ *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* ของพระยาอนุมานราชธน ที่ได้ศึกษาสังคมชาวนาในแบบชาติพันธุ์วรรณาวัฒนธรรม เป็นการบรรยายหรือบอกเล่าเกี่ยวกับประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ นับตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย รวมทั้งในด้านการตั้งบ้านเรือน การทำมาหากิน และสภาพทางสังคมด้านต่าง ๆ เรื่องราวเหล่านี้ล้วนเป็นอดีตที่ขาดภาพเคลื่อนไหว งานของท่านจึงจัดอยู่ในลักษณะของสาขาวิชามานุษยวิทยามากกว่าประวัติศาสตร์

สำหรับการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ได้มีปริมาณมากขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 จนมาถึงปัจจุบัน มีนักวิชาการจากหลาย ๆ สาขาเข้ามาร่วมศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับแบบแผนในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่นศึกษา” ในช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษหลังจึงได้มีแนวคิด ทฤษฎี วิธีการศึกษา และข้อถกเถียงต่าง ๆ เกิดขึ้น (เช่น คูอนันท์ กาญจนพันธุ์, 2539) การสำรวจเรื่องต่อไปนี นอกจากจะมุ่งพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในมิติประวัติศาสตร์โดยตรงแล้ว ก็จะกล่าวเฉพาะแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษาและข้อถกเถียงที่สำคัญ ๆ ซึ่งมีอิทธิพลหรือเป็นการเสนอแนวคิดทฤษฎีใหม่ ๆ ที่มีแนวโน้มให้เห็นว่าจะเป็นที่ยอมรับมากขึ้นในอนาคต

ในการสำรวจประเด็นดังกล่าว นอกจากจะพิจารณาไปตามเนื้อหาทางด้านสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์กันแล้ว ก็ยังจะได้ศึกษาความก้าวหน้าในการวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาด้วยว่าได้พัฒนาไปหรือไม่ อย่างไร อีกด้วย

การศึกษาทางด้านสังคม การศึกษาเรื่องราวของประชาชนหรือชาวบ้านในประเด็นทางสังคมที่เกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาเพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง ซึ่งเดช บุนนาคเป็นผู้ริเริ่มศึกษาในกรณีของภาคอีสาน ปรากฏว่าตั้งแต่กลางทศวรรษ 2510 จนถึงต้นทศวรรษ 2520 ก็ได้มีผู้ศึกษาประเด็นเนื้อหาเรื่องนี้ติดตามมาจำนวนหนึ่ง นักวิชาการเหล่านั้นต่างก็มีแนวความคิดรวมทั้งรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไป แนวความคิดเชิงทฤษฎีที่เรียกกันว่า “ความเชื่อในพระศรีอาริย์” (Millenarism) จะได้รับความสนใจและโคเคนมากในขณะนั้น และมีนักวิชาการทั้งจากสาขาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์นำเอาแนวความคิดนี้ไปเป็นกรอบในการศึกษาจำนวนหนึ่ง

ความเชื่อพระศรีอาริย์ (Millenarianism หรือ Millennialism) เป็นความเชื่อเก่าแก่ที่มีมานานในประวัติศาสตร์ มีจุดเริ่มต้นเป็นลักษณะสากลและปรากฏอยู่ทั่วไปในทุกวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้จึงยากจะกำหนดความหมายที่แน่นอนลงไปได้ อย่างไรก็ตามความหมายในลักษณะกว้าง ๆ ก็พอจะกำหนดได้ว่า คือความหวังของมนุษย์ที่จะได้เห็นสังคมที่ดี เป็นความฝันร่วมกันเกี่ยวกับความทรงจำถึง “ยุคพระศรีอาริย์” (golden age) ซึ่งได้เคยเกิดขึ้นมาแล้วและมนุษย์ก็หวังว่ายุคดังกล่าวจะกลับคืนมาเพื่อทดแทนหรือทำลายสังคมที่เลวร้ายซึ่งสะสมอยู่บนโลกมานาน ในภาวะที่สังคมวุ่นวาย หรืออยู่ในช่วงวิกฤติ มนุษย์จะรอคอย “ผู้นำ” หรือ “ผู้มีบุญ” เพื่อนำพวกเขาไปสู่ยุคดังกล่าว ในระหว่างขบวนการปลดปล่อยมนุษย์นี้เอง ก็จะมีการฟื้นฟูพิธีกรรมและความเชื่อดั้งเดิม รวมทั้งการปฏิบัติในสิ่งที่เหนือธรรมชาติต่าง ๆ เพื่อเป็นกำลังใจในหมู่ผู้ร่วมขบวนการ และจากความคิดของขบวนการในลักษณะที่เป็นคำสอนทางศาสนาหรือลัทธิต่าง ๆ ก็จะแปรเปลี่ยนไปเป็นพฤติกรรมที่เป็นขบวนการทางสังคมและการเมือง เป็นต้นว่า ปฏิบัติต่อต้านการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่กระทบต่อความเชื่อและวิถีชีวิตในรูปแบบดั้งเดิม หรืออาจเป็นการแสดงเอกลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ หรือกลุ่มที่เป็นผู้เสียเปรียบในสังคม รวมไปถึงจนถึงการต่อต้านอำนาจรัฐ การแปรเปลี่ยนขบวนการทางความคิดทำให้เกิดความเคลื่อนไหวทางสังคมในลักษณะต่าง ๆ รวมทั้งที่เป็นกบฏชาวนา และกบฏผู้มีบุญ เป็นต้น (ดู พรเพ็ญ อันตระกูล, อัจฉราพร กุมทิตสมย์, 2527 : 1-3)

โดยอาศัยแนวความคิด “ความเชื่อในพระศรีอารีย” มีนักวิชาการนำมาใช้ในการศึกษา ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหรือ “กบฏผู้มีบุญ” ในภาคอีสานของไทยภายหลังการนำเสนอ ของเดช บุญนาคแล้ว ได้แก่ John B. Murdoch, “The 1901-1902 ‘Holy Man’s’ Rebellion” (1974) Yoneo Ishii, “A note on Buddhistic Millenarian Revolts in North-eastern Siam” (1975) Charles F. Keyes, *Millenialism, Theravada Buddhism and Thai Society*” (1977) บทความเหล่านี้ ต่อมาได้รับการแปลรวมพิมพ์อยู่ในหนังสือ “ความเชื่อพระศรีอารีย” และ “กบฏผู้มีบุญ” ใน สังคมไทย(2527) ส่วนคนอื่นๆ ที่ศึกษาโดยอาศัยแนวความคิดนี้ต่อมาได้แก่ ฉลอง สุนทรวาณิชย์ “ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียและกบฏในภาคอีสาน” (2522) ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “กบฏไพร่ สมัยอยุธยา กับแนวความคิดผู้มีบุญพระศรีอารียพระมาลัย” (2522) และสุนทรีย์ อาสะไวย์ จาก อุดมการพระศรีอารียถึงกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน (2525) เป็นต้น

ผู้ศึกษาแต่ละคนซึ่งมุ่งค้นหาสาเหตุของขบวนการเคลื่อนไหว จะให้น้ำหนักแก่ “ความ เชื่อเรื่องพระศรีอารีย” ไม่เท่ากัน แต่ทั้งหมดก็โยงใยสาเหตุอื่น ๆ เข้ามาให้สัมพันธ์กับความเชื่อ แนวคิดเรื่อง “ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย” มีบทบาทสำคัญในการศึกษาเรื่องราวของการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกี่ยวกับกบฏชาวนา โดยเฉพาะในภาคอีสานของไทย การศึกษาในแนวนี้ได้รับความ นิยมอยู่ในช่วงเวลาไม่นานนัก การนำเอาแนวความคิดนี้มาศึกษาประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน เป็นงานบุกเบิกที่สำคัญในการนำเสนอเนื้อหาใหม่ทางประวัติศาสตร์ในขณะนั้น เป็นการแตกตัวออก มาจากเรื่องราวของรัฐหรือที่เกี่ยวข้องกับรัฐที่เป็นเรื่องของราชการบ้านเมือง มาสู่การศึกษาเรื่อง ของชาวบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นของกบฏชาวนาซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐหรือผู้ปกครอง โดยตรง การศึกษาเรื่องราวมีปัญหาอยู่มาก เช่น การเสนอเพียงกิจกรรมของฝ่ายปกครองหรือผู้ ปาระดับชาติหรือระดับท้องถิ่นเท่านั้น ส่วนบทบาทหรือกิจกรรมของชาวบ้านก็ยังอยู่บริเวณรอบ นอก และแม้ว่าการศึกษาในบางเรื่องจะเน้นความเชื่อเรื่องพระศรีอารียของชาวบ้าน ก็จะเน้นไปที่ บทบาทของพระสงฆ์มากกว่า ส่วนภาพของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องนั้นยังไม่ให้ภาพมากไปกว่าเป็น เชื้อชาติลาว ทำนา นั่งฟังเทศน์และเดินตามผู้นำ “ส่วนภาพที่สำคัญแต่ไม่ได้ปรากฏคือ โครง สร้างสังคมของหมู่บ้าน สภาพความเป็นอยู่ของหมู่บ้าน (Village Setting) ความสัมพันธ์ ความขัดแย้งในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน ผู้นำชาวบ้าน การจัดองค์กรทางสังคมในการผลิต (Social organization in production) การแบ่งสรรผลผลิต วงจรของวิถีชีวิตตามฤดูกาลภายในรอบปี ระเบียบและการควบคุมทางสังคม ความรู้สึกนึกคิด ค่านิยมของชาวบ้านที่นอกเหนือไปจากที่ บันทึกในคัมภีร์หรือตามคำสอนของพระ ฯลฯ” (ไชยันต์ รัชชกุล, 2527 : 324-325)

ข้อบกพร่องในการศึกษาเรื่องราวของชาวบ้านเป็นปัญหาทั่วไปที่ยังคงมีอยู่แม้ในปัจจุบัน การนำเอากรอบความคิดในเรื่อง “ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย” มาใช้ศึกษาเรื่องราวของกบฏขานนา มีปัญหาที่อาจเชื่อมโยงได้กับข้อบกพร่องข้างต้น ทำให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจหรือมุ่งหมายแต่ความเชื่อด้านเดียวของชาวบ้านมากเกินไป เพราะในความเป็นจริงแล้วในสังคมชาวนานั้นยังมีความเชื่ออื่นๆ ที่ดำรงอยู่ “งานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาบางงานที่ทำการวิจัยในภาคอีสาน...ให้ข้อนำคิดเกี่ยวกับความเชื่อของชาวนาว่า มีระบบความเชื่ออื่น ๆ ที่สำคัญนอกไปจากพุทธศาสนา เช่น ความเชื่อใน“ผีปู่ตา” และ “ปอบ”..ความเชื่อนี้มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของสมาชิกในหมู่บ้านโดยส่วนรวม และในหลาย ๆ ด้านของชีวิต...ข้อมูลจากงานวิจัยข้างต้นจะ “คิด” หรือ “ถูก” จะเป็นประโยชน์หรือไม่กับการศึกษาขอบในช่วงที่เราพิจารณา...แต่ประเด็นอยู่ที่ว่าข้อมูลเหล่านี้อาจชวนให้เราถูกคิดและยังไขว่คว้าว่า การให้ความสำคัญกับความเชื่อในพระศรี-อารียในระบบความเชื่อทั้งหมดของชาวนานั้น อาจจะเป็นการมองเฉพาะคอกบวในบึง...ในการศึกษาขอบผู้มีบุญนี้ ถ้าเราพิจารณาเนื้อความตามคัมภีร์หรือจากคำเทศนาของพระสงฆ์ สิ่งเหล่านี้เป็นความเชื่อของชาวนาด้วยหรือไม่ การหาข้อมูลสนับสนุนโดยดูจากแหล่งบรรพชีจะเป็นสิ่งเดียวกับวิถีชีวิตของชาวนาหรือไม่ จากเหตุการณ์ชวนให้เราเข้าไปทวนองว่า ชาวนาพากันเชื่อในเวทย์มนต์คาถา การรักษาโรค การเปลี่ยนจากหินเป็นทอง ฯลฯ ในทำนองนี้ มากกว่าการมาของผู้จะทำให้หลุดพ้นสู่สังคมใหม่ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ชาวนาอาจจะไม่ได้เชื่อในการมาของพระศรีอารีย เพียงแค่เชื่อในไสยศาสตร์ของ “ผู้มีบุญ” ที่ช่วยความเจ็บไข้ได้ป่วย ความทุกข์ลำเค็ญในชีวิตที่มีอยู่ในปัจจุบันให้หายไปได้เท่านั้นก็ได้ จะเรียกการกระทำของราษฎรนี้ว่า “ขอบ” ก็เป็นกรณีเฉพาะส่วนน้อยที่มีการปะทะกับทางการเท่านั้น กรณีโดยทั่วไปแล้วไม่มีความรุนแรงแต่อย่างใด” (ไชยันต์ รัชชกุล, เรื่องเดียวกัน : 334-335)

ความเห็นหรือข้อวิจารณ์ต่อแนวคิดเรื่อง “ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย” รวมทั้งประเด็นอื่น ๆ เป็นสิ่งที่น่ารับฟังอยู่ไม่น้อยซึ่งตรงกับข้อเรียกร้องของนักวิชาการหลาย ๆ ฝ่ายที่สนใจเรื่องราวของท้องถิ่น แต่ปัญหาและข้อบกพร่องไม่ได้รับการปรับปรุงหรือแก้ไขจากการศึกษาเนื้อหาเรื่อง “กบฏผู้มีบุญ” หรือ “กบฏขานนา” แต่อย่างใด ทั้งนี้เพราะความสนใจได้ลดลงและไม่มีการออกมาอีก การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในแนวเศรษฐกิจและวัฒนธรรมได้รับความนิยมน้อยลง ประเด็นข้อบกพร่องหรือปัญหาในการศึกษาเรื่องราวของชาวนาได้รับการเอาใจใส่และแก้ไขอย่างมาก ขณะเดียวกันก็นำเอาแนวคิดทฤษฎี และวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เข้ามาใช้ซึ่งติดตามมาด้วยการถกเถียงและวิจารณ์มากขึ้น

การศึกษาทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในแนวเศรษฐกิจและแนววัฒนธรรม มีความต่อเนื่องสอดคล้องสัมพันธ์กันอยู่มาก จึงจะได้สำรวจแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา รวมทั้งข้อถกเถียงและการวิจารณ์ต่างๆ ไปด้วยกัน ประเด็นเนื้อหา 2 ด้านนี้ได้รับความสนใจมาตั้งแต่ช่วงต้นทศวรรษ 2520 โดยมุ่งศึกษาไปทางด้านเศรษฐกิจหมู่บ้าน และต่อมาได้มีการนำเสนอเรื่องราวทางด้านวัฒนธรรมมากขึ้น โดยผลงานที่เด่นชัดได้แก่การศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ นอกจากนั้นก็ยังมึนักวิชาการคนอื่น ๆ เข้ามาร่วมศึกษา วิพากษ์วิจารณ์ ขณะเดียวกันก็ได้เสนอแนวคิดและวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เพื่อจะทำความเข้าใจ “ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” ให้ลึกซึ้งใกล้เคียงความจริงมากขึ้น

เพื่อจะได้มองเห็นแนวคิดทฤษฎี วิธีการศึกษา ข้อถกเถียง และการวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ของแบ่งผู้ศึกษาออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่อยู่ในแนวทางของสำนักฉัตรทิพย์ (*Chattip's Scholl*) และ กลุ่มที่วิจารณ์แนวของสำนักฉัตรทิพย์

กลุ่มที่อยู่ในแนวทางของสำนักฉัตรทิพย์ ประกอบไปด้วย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และผู้เห็นด้วยในแนวทางเดียวกับเป็นลูกศิษย์ทั้งในสาขาประวัติศาสตร์และเศรษฐศาสตร์ที่อาจารย์เป็นผู้นำและควบคุมวิทยานิพนธ์ ส่วนหนึ่งของลูกศิษย์เป็นคนท้องถิ่น และได้รับราชการในสถาบันการศึกษาในระดับต่างๆตามส่วนภูมิภาค มีโอกาสศึกษาร่วมมือกับ อาจารย์ฉัตรทิพย์ ทำงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เริ่มต้นศึกษาสังคมไทยโดยสนใจประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในลักษณะของโครงสร้างใหญ่ตามแนวทางของทฤษฎีมาร์กซิสต์ หรือทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง ซึ่งมีลูธิ ประสาธน์เศรษฐ เป็นผู้ช่วยสำคัญ การศึกษาในแนวทางนี้ มุ่งอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยนั้นเกิดขึ้นจากอิทธิพลภายนอก คือหลังจากจักรวรรดินิยมที่เข้ามาภายหลังการเปิดประเทศด้วยการทำสนธิสัญญาบาวริงในปีพ.ศ. 2398 ผลการศึกษาของกลุ่มฉัตรทิพย์สรุปได้อย่างสั้น ๆ ว่า เศรษฐกิจของไทยก่อน พ.ศ. 2398 นั้นมีลักษณะแบบพอยังชีพ ไม่มีกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในที่ดิน การค้ามีอย่างจำกัด ชุมชนหมู่บ้านมีลักษณะพอเพียงในตัวเอง สถาบันกษัตริย์มีอำนาจรวมศูนย์เข้มข้นโดยไม่ได้รับการท้าทายใด ๆ จากขุนนาง สภาพดังกล่าวของสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงภายหลังทำสนธิสัญญาบาวริงใน พ.ศ. 2398 ไปสู่ลักษณะที่เรียกว่า “กึ่งศักดินา กึ่งทุนนิยม” มีทั้งเศรษฐกิจแบบเงินตราและพันนาการของระบบเดิมดำรงอยู่ควบคู่กัน การพัฒนาของทุนนิยมจึงดำเนินไปอย่างช้า ๆ ไร้พลัง เพราะถูกกดดันจากอิทธิพลทั้งสองด้าน (ดู การวิเคราะห์เรื่องนี้ได้จาก สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, 2525 : 128-140 และอาณันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 13-21) ในการอธิบายพัฒนาการของสังคมไทย ฉัตรทิพย์ ได้อาศัยกรอบทฤษฎี “วิธีการผลิต

แบบเอเชีย” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทฤษฎีมาร์กซิสต์มาใช้อธิบายลักษณะของสังคมไทยในช่วงก่อนปีพ.ศ. 2398 และต่อมารอบทฤษฎีนี้ก็เป็นที่รู้จักกันมากขึ้น เมื่อกลุ่มของฉัตรทิพย์ ได้หันมาสนใจศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2522 เป็นต้นมา

การศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้านในระยะแรกได้มุ่งไปที่ประเด็นประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน ดังเช่น ผลงานของ สุวิทย์ ไททยวัฒน์ (2521) ศึกษาในภาคกลาง ชูสิทธิ์ ชูชาติ (2523) ศึกษาในภาคเหนือ ประณช ทรัพย์สาร (2524) ศึกษาในภาคอีสาน ศิริรินทร์บุญโสธรสธิตย์ (2526) ศึกษาในภาคใต้ และฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) ศึกษาเป็นภาพรวมทั้งประเทศ งานทั้งหมดล้วนศึกษาตามแนวทางเศรษฐกิจการเมืองที่แสดงให้เห็นว่าเศรษฐกิจของหมู่บ้านล้วนเปลี่ยนแปลงโดยมีสาเหตุมาจากทุนนิยมและรัฐซึ่งมาจากภายนอก แม้ว่าช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละภูมิภาคจะเกิดขึ้นไม่พร้อมกันก็ตาม

ในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านนี้เองที่กรอบทฤษฎี “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” ได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในการอธิบายลักษณะของสังคมหมู่บ้านไทยในยุคก่อนการเปลี่ยนแปลงอันเกิดมาจากอิทธิพลภายนอก จากกรอบทฤษฎีนี้ทำให้ผลการศึกษาสภาพของหมู่บ้านในอดีตมีรูปแบบของโครงสร้างและเนื้อหาต่างๆ เหมือนกันหรือใกล้เคียงกันมากในทุกภาค คือ หมู่บ้านในอดีตอันยาวไกลนั้นมีลักษณะแบบชุมชนบุพกาล ทำการผลิตเพื่อยังชีพและถือครองที่ดินร่วมกันโดยมีระบบสภาผู้เฒ่าเป็นสถาบันการปกครองหมู่บ้าน ครั้นมาถึงยุคศักดินา รัฐก็จะเข้ามาอ้างสิทธิในที่ดิน มีการเกณฑ์แรงงานและเก็บภาษี โดยรัฐใช้อุดมการณ์พุทธศาสนาเข้ามาเป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรม อย่างไรก็ตามหมู่บ้านก็ยังคงสืบทอดลักษณะที่เป็นหน่วยการผลิตเพื่อยังชีพตลอดมา โดยมีปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติเอื้ออำนวย ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ความผูกพันที่เกาะเกี่ยวกันอย่างแน่นแฟ้นในหมู่บ้าน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ภายใต้อำนาจที่เป็นลักษณะพื้นบ้าน ซึ่งช่วยเสริมความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ ไว้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น หมู่บ้านได้ดำรงฐานะนี้สืบต่อกันเป็นเวลายาวนาน จนกระทั่งหลังสนธิสัญญาบาวริงเป็นต้นมาแล้วนั้นที่เกิดความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากอิทธิพลของทุนนิยมและรัฐ ซึ่งได้เข้าไปดัดแปลงผลประโยชน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นตามลำดับ

การที่กลุ่มฉัตรทิพย์ได้นำเอากรอบทฤษฎี “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” มาอธิบายลักษณะของหมู่บ้านในอดีตนั้น ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญครั้งหนึ่งในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นที่สนใจอย่างมากอยู่ในขณะนั้น นอกจากนี้ก็ยังได้ใช้วิธีการศึกษาโดยการออกไปสัมภาษณ์ชาวบ้านเพื่อนำข้อมูลมาเรียงร้อยขึ้นเป็นประวัติศาสตร์ การศึกษาโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์จะมีมานานแล้วในสังคมไทย แต่กลุ่มฉัตรทิพย์ก็ได้วางแนวทางที่เป็นแบบแผนชัดเจนในการใช้หลัก ฐานประเภทนี้ จึงกล่าวได้ว่าได้นำสิ่งใหม่เข้ามาสู่วงการประวัติศาสตร์ไม่เพียงแต่ทางด้านเนื้อ

หาเท่านั้น แต่ยังเป็นเรื่องของกรอบทฤษฎีและวิธีการศึกษาที่นักประวัติศาสตร์ไม่เคยชินมาก่อน วงการประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในการสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ให้การต้อนรับแนวทางการศึกษาของอาจารย์ฉัตรทิพย์เป็นอย่างดี แม้ว่าจะยังไม่มั่นใจในการใช้ทฤษฎีและวิธีการนี้ หนังสือ **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** (2527) จึงอยู่ในความสนใจของนักวิชาการอย่างมาก

หลังจากที่พิมพ์หนังสือ **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** แล้วปรากฏว่าบทบาทของ ฉัตรทิพย์ ในการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” มีเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสนอแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาในที่ประชุมสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด ซึ่งกรอบความคิดและแนวทางต่าง ๆ ส่วนใหญ่ก็ได้รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มเล็ก ๆ ที่ชื่อว่า **บ้านกับเมือง** (2529)

การเสนอกรอบความคิดและแนวทางต่าง ๆ ในการศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ **บ้านกับเมือง** นี้ นอกจากจะยึดถือในแนวทางเดิมยังได้เพิ่มรายละเอียดเข้าไปมากยิ่งขึ้น ดังเช่น ในบทความเรื่อง “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ” นั้น เสนอให้ศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลวัตภายในท้องถิ่น รวมทั้งศึกษาความขัดแย้งภายในท้องถิ่น และระหว่างท้องถิ่นกับสังคมภายนอกด้วย ซึ่งทั้งสองประเด็นไม่ปรากฏหรือไม่ได้รับการเน้นในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านในช่วงแรก สำหรับวิธีการศึกษาฉัตรทิพย์ได้ย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่ว่าด้วย “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” และได้เพิ่มจุดเน้นจากที่เคยศึกษาในช่วงแรกอยู่บ้าง แต่ประเด็นหลัก ๆ ก็ยังอยู่ที่ว่า หมู่บ้านมีลักษณะพิเศษที่คงทนอยู่มาช้านาน มีการผลิตเพื่อยังชีพซึ่งสอดคล้องกับลักษณะด้านอื่นๆ ที่สำคัญคือแรงเกาะเกี่ยวภายในที่วางอยู่บนพื้นฐานของน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และหมู่บ้านมีอิสระที่รัฐเข้าไปแทรกแซงได้อย่างจำกัด (ดู การวิเคราะห์ในรายละเอียดได้จาก อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 21-28)

การเห็นลักษณะพิเศษวัฒนธรรมหมู่บ้านและไปร่วมประมนานาชาติเกี่ยวกับไทยศึกษาที่ประเทศอินเดียมีส่วนสำคัญให้ฉัตรทิพย์สนใจค้นคว้าถึงต้นกำเนิดและลักษณะของวัฒนธรรมไทยโบราณ ประกอบกับขณะที่กำลังศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านอยู่นั้น ได้เข้าไปสัมผัสกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่ให้ความสนใจกับความคิดเรื่อง “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการพัฒนาหมู่บ้าน ทำให้ฉัตรทิพย์เข้าไปช่วยเหลือองค์กรพัฒนาเอกชนส่งเสริมแนวความคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ในลักษณะต่าง ๆ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมา แนวความคิดชี้ให้เห็นถึงลักษณะพิเศษของหมู่บ้าน อันประกอบด้วยความเป็นอิสระ ความมีน้ำใจพึ่งพาอาศัยกัน ตลอดจนถึงความคงทนของคุณค่าเหล่านี้ปรากฏอยู่ในข้อเขียนต่าง ๆ เช่น “ทางเลือกของสังคมไทย

: คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” (2529) “ลักษณะพิเศษสังคมไทย ภูมิคุ้มกันและสายใยการพัฒนา” (2532) วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม (2534) ฯลฯ และผลงาน 2 ชิ้นล่าสุดคือ เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (2540) ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย (2540) สำหรับเล่มหลังสุดนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความคิดทั้งหมดของฉัตรทิพย์ ในปัจจุบันอย่างชัดเจนว่า ได้รวมเอาเรื่องเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้าน และเรื่องสังคมวัฒนธรรมชนชาติไทยเข้ามาไว้เป็นหนึ่งเดียว “ทั้ง 3 เรื่องเป็นองค์ความรู้ที่ข้าพเจ้าสนใจอย่างคั่งคั่ง พยายามค้นคว้าหาความจริงและใช้ความจริงในเรื่องทั้ง 3 เป็นพื้นฐานของแนวคิดของข้าพเจ้า...หนังสือชี้ให้เห็นการบิดโย่งของเรื่องทั้ง 3 เข้าเป็นหนึ่งเดียวกัน การศึกษาประวัติศาสตร์อย่างวิพากษ์ นำไปสู่การเห็นความสำคัญอย่างยิ่งของชุมชน ทำให้เกิดการศึกษาเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนสืบเนื่องต่อไป คือ การพยายามค้นหาอุดมการณ์แกนหลักของชุมชน นำไปสู่การค้นคว้าเรื่องสังคมและวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะประเด็นคุณลักษณะของชุมชนและของรัฐ และการเกี่ยวกันกันระหว่างสถาบันทั้งสอง รวมทั้งนัยของการประกอบเขตบริเวณชนชาติไทขึ้นใหม่ในอนาคตโดยเน้นการยึดโยงด้วยเครือข่ายวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชน” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540 ข : คำนำ)

จากการที่ฉัตรทิพย์มีพื้นฐานความคิดแบบอนาธิปัตย์นิยม(Anarchism) ซึ่งเป็นลักษณะของวัฒนธรรมชุมชนที่ให้ความสำคัญกับน้ำใจ จึงได้เน้นลักษณะอุดมคติของหมู่บ้านที่ดำรงอยู่เป็นเวลายาวนาน โดยการศึกษาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมชนชาติไทภายนอกประเทศเพื่อการค้นหารากเหง้า ซึ่งเชื่อว่าเป็นต้นแบบที่จะนำไปสู่การเข้าใจ “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” การศึกษาวัฒนธรรมไทยนอกประเทศนั้นกำลังอยู่ในระหว่างการวิจัย แต่สำหรับการศึกษาภายในประเทศนั้นได้ปรากฏผลงานออกมาแล้ว คือ วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (2537) ในหนังสือเล่มนี้จะมองเห็นการพัฒนาวิธีการศึกษา ที่สัมพันธ์สอดคล้องกับเนื้อหา คือ นอกจากจะใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านแล้ว ยังมีการสังเกตการณ์พิธีกรรมต่างๆในหมู่บ้านหลายแห่ง ทั้งนี้ก็เพราะด้วยฐานความเชื่อว่าลักษณะพิเศษของวัฒนธรรมไทยจะสามารถดำรงอยู่ได้ แม้ว่าจะผ่านกระแสการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมมายาวนานเพียงใดก็ตาม อย่างไรก็ตาม ฉัตรทิพย์ก็ “...มักสนใจพิธีกรรมและความเชื่อในด้านของรูปแบบมากเป็นพิเศษ และให้คำอธิบายจากมุมมองที่ไม่แตกต่างนักจากคำอธิบายของนักวิชาการ สำนักหน้าที่นิยมในแง่ที่ว่า พิธีกรรมช่วยจรรโลงการดำรงอยู่ของชุมชน” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 45)

จากการศึกษาเรื่องราวของหมู่บ้านตั้งแต่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จนมาถึงทางด้านวัฒนธรรม และได้หลอมรวมเป็นหนึ่งเดียวที่อาจเรียกว่า “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน” นี้มีเป้าหมายชัดเจนเป็นอุดมการณ์สูงสุดก็คือ มุ่งมั่นในการเสนอทางเลือกให้กับการพัฒนาสังคมชน

บท เพราะเห็นว่าถูกเอาเปรียบและครอบงำจากภายนอก “...หากประวัติศาสตร์ชุมชนนี้มีความเข้ม
ชัดขึ้น อาจช่วยให้ชาวบ้านทราบความต่อเนื่อง ความชอบธรรม และมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้นใน
กระบวนการพัฒนาระบบเครือข่ายแห่งชุมชน ระบบนี้ได้เคยมีมา ยังคงมีอยู่ และกำลังพัฒนาขยาย
ขอบเขตขึ้นทั้งประเทศเป็นระบบแห่งชาติ จุดหมายเบื้องต้นคือคานอำนาจและต่อต้านการทุจริต
ของรัฐและระบบทุนนิยม จุดหมายต่อไปคือ ขยายกิจกรรมของชุมชน จุดหมายสุดท้ายคือ แทนที่
รัฐและระบบทุนนิยมทั้งหมด...” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540 ก : 40-41)

สำหรับการวิจารณ์กรอบแนวคิด ทฤษฎี วิธีการศึกษา ตลอดจนองค์ความรู้ที่เกิดขึ้น
จากการศึกษาประวัติศาสตร์ของกลุ่มฉัตรทิพย์นั้น ได้มีตลอดมา ไม่ค่อยเคร่งครัดในการอ้างอิง
หลักฐาน ไม่มีรายละเอียดของเนื้อหาสมัยโบราณ โดยเฉพาะตั้งแต่ พ.ศ. 2398 ขึ้นไป ภาพประวัติ
ศาสตร์ที่เกิดขึ้นจึงเป็นในลักษณะทางโครงสร้างเท่านั้น (ดู รุจยา อาภากร, 2524) ครั้นเมื่อกลุ่ม
ฉัตรทิพย์หันมาศึกษา “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” อย่างจริงจัง และมีผลงานออกมาที่ปรากฏว่าได้รับ
ความสนใจจากนักวิชาการในสาขาที่เกี่ยวข้องมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าการวิพากษ์วิจารณ์ติดตามมา
อย่างต่อเนื่อง ผู้วิจารณ์หลายท่าน นอกจากจะพยายามตั้งข้อสังเกตและชี้ให้เห็นถึงจุดอ่อนต่าง ๆ
ของการใช้ทฤษฎี และวิธีการศึกษาดังกล่าวแล้ว ยังได้เสนอแนวทางบางประการในการศึกษา
“ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” อีกด้วย นิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นนักประวัติศาสตร์คนแรก ๆ ที่ได้วิจารณ์
งานของกลุ่มฉัตรทิพย์อย่างตรงไปตรงมา และยังได้เสนอแนวทางการศึกษาที่น่าสนใจหลาย
ประการ

ความจริง แนวคิดกรอบทฤษฎี ของกลุ่มฉัตรทิพย์ที่นำมาใช้ศึกษาประวัติศาสตร์
เศรษฐกิจไทยในภาพของโครงสร้างใหญ่ รวมถึงในระดับหมู่บ้านด้วยนั้น ได้รับการวิจารณ์มาแล้ว
โดยทางอ้อมจากงานของนิธิ เรื่อง “วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมคันทรันโกสินทร์” (2525)
โดยงานชิ้นนี้ได้กล่าวถึงหมู่บ้านในลักษณะที่เคลื่อนไหวสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจเพื่อ
การค้าคือ มีการผลิตและการค้าที่มีคนจีนเป็นตัวเชื่อมโยงติดต่อเข้าไปสู่หมู่บ้าน จึงมีนัยที่สำคัญว่า
ในสมัยคันทรันโกสินทร์นั้น หมู่บ้านไม่ได้มีการผลิตเพื่อยังชีพเพียงอย่างเดียวดังที่กลุ่มเสนอไว้แต่
อย่างใด การวิจารณ์นี้ก็เป็นเพียงในทางอ้อมเท่านั้น เพราะงานของอาจารย์นิธิชิ้นนี้ไม่ได้มุ่งศึกษา
เรื่องราวของหมู่บ้านโดยตรง อีกทั้งภาพที่เสนอก็เป็นเพียงส่วนประกอบและยังเลื่อนลางอยู่มาก
(ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525 : 110-137) การวิจารณ์งานของโดยตรงนั้น ได้มีอย่างจริงจังขึ้นในอีก
5 ปีต่อมาซึ่งนิธิมุ่งไปยังแนวคิดทฤษฎี และวิธีการศึกษาหมู่บ้านที่รวบรวมอยู่ในหนังสือ บ้านกับ
เมือง โดยตรงนิธิไม่เห็นด้วยกับลักษณะของหมู่บ้านที่คงทนสืบเนื่องมายาวนานโดยไม่มีการ

เปลี่ยนแปลงใดๆ ว่า “...อาจารย์ฉัตรทิพย์ไม่ต้องการอธิบายว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แต่อาจารย์ฉัตรทิพย์กำลังพยายามอธิบายว่าเศรษฐกิจไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เหตุฉะนั้นภาพของหมู่บ้านไทยจึงค่อนข้างจะอยู่นิ่งกับที่ ส่วนหนึ่งของการที่ได้ภาพนี้จากการวิจัยนั้นเข้าใจว่าเกิดจากมุมมองหรือทฤษฎีที่อาจารย์ฉัตรทิพย์ใช้ด้วยนั่นก็คือ โดยนัยแล้ว “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” เป็นความพยายามที่จะอธิบายว่าทำไมจึงไม่เกิด พัฒนาการไปสู่ทุนนิยมโดยตัวของมันเองในเอเชีย...แต่ปัญหาจริง ๆ มาอยู่ที่ว่า ในท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ งานศึกษาของนักวิชาการอื่นๆ โดยเฉพาะด้านมานุษยวิทยาชี้ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ด้วย นั่นก็คือการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านด้วยสถาบันและกลวิธีแบบเก่าเพื่อเผชิญกับพลังใหม่ ๆ ที่กระทบมาถึงหมู่บ้านจากภายนอก...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข : 196-197)

สำหรับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบสัมพัทธ์นั้น นิธิก็ตั้งข้อสังเกตว่า การที่นำเอาคำบอกเล่าของชาวบ้านมาร้อยเรียงกันเพื่อสร้างประวัติศาสตร์ของพวกเขาโดยไม่ผ่านการวิเคราะห์ของนักวิชาการ จะถือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ “เพราะข้อมูลดิบที่ชาวบ้านป้อนให้มันไม่ได้เสนอให้ล้อย ๆ แต่เสนอในกรอบของการวิเคราะห์ของชาวบ้านหรือของชุมชนหมู่บ้านมาแล้ว นักวิชาการจะทำอย่างไรกับกรอบของการวิเคราะห์ที่แฝงมากับข้อมูลดิบเหล่านี้...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเดียวกัน : 197)

นอกจากจะวิจารณ์ในด้านเนื้อหาและวิธีการศึกษาโดยตรงแล้ว ในปีต่อมานิธิก็ได้เสนอแนวคิดในการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ไว้ในบทความเรื่อง “สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” (2531) ซึ่งแม้ว่าเป็นการอธิบายพัฒนาการของหมู่บ้านเช่นเดียวกับงานประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านของฉัตรทิพย์ แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกันพอสมควร ตัวอย่างที่เห็นได้ก็คือการแบ่งยุค อาจารย์นิธิแบ่งประวัติศาสตร์หมู่บ้านไทยออกเป็น 2 ยุค คือ ยุคหมู่บ้านในรัฐและเศรษฐกิจแบบจารีต และ ยุคหมู่บ้านในรัฐและเศรษฐกิจแห่งชาติ ในยุคแรกนั้นหมู่บ้านยังดำรงอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพโดยไม่ได้รับผลกระทบไปถึงระดับพื้นฐานจากการเข้ามาของทุนนิยมแต่อย่างใด หมู่บ้านเพิ่งจะมาเปลี่ยนแปลงจริง ๆ ตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ซึ่งอาจเรียกสมัยนี้ว่า หมู่บ้านในรัฐและเศรษฐกิจแห่งชาติ การแบ่งยุคของนิธินั้นแตกต่างออกไปจากการแบ่งของฉัตรทิพย์

ข้อแตกต่างที่เห็นได้ชัดอีกประการหนึ่งในยุคที่หมู่บ้านอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพก็คือในขณะที่อาจารย์ฉัตรทิพย์เห็นว่า หมู่บ้านไทยถูกรอบงาโดยรัฐศักดินา และในที่สุดก็ถูกดึงเข้าไปสู่เศรษฐกิจการค้าอย่างไม่เต็มใจ แต่นิธิกลับมองไปในลักษณะตรงข้าม กล่าวคือ เห็นว่าหมู่บ้านก็สมยอมกับการเข้ามาของรัฐ เพราะได้รับผลประโยชน์บางอย่างด้วย เช่น ได้รับการคุ้ม

ครองจากภัยอันตรายต่าง ๆ เป็นต้น การศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่าง “ชาวนา” กับ “นาย” ในลักษณะที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันดังกล่าวนี้ นิธิได้เสนอเพิ่มเติมไว้ในบทความเรื่อง “ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ” (2532) โดยเป็นการศึกษาที่อาศัยกรอบทฤษฎีของ John Hicks ในหนังสือชื่อ Theory of Economic History.

นอกจากนักประวัติศาสตร์แล้ว กลุ่มนักวิชาการที่วิจารณ์แนวคิดทฤษฎี และวิธีการศึกษาของกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์อย่างมากและหนักหน่วงที่สุด คือ กลุ่มนักวิชาการสาขามานุษยวิทยาและสังคมวิทยา ทั้งชาวไทยและต่างชาติ ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้ศึกษารวบรวมไว้ให้เห็นได้ แฉ่งผลงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์โดยตรง

ในเรื่องที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านที่ฉัตรทิพย์อธิบายว่ามีลักษณะเป็นแบบยังชีพนั้น อานันท์กล่าวว่า ได้รับการท้าทายจาก “...งานของนักประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นชื่อ Junko Koizumi (1991) ซึ่งเป็นลูกศิษย์ของอาจารย์ฉัตรทิพย์เอง พบว่าสังคมหมู่บ้านในภาคอีสาน มีการค้าขายในท้องถิ่นและระหว่างภูมิภาคอยู่แล้วก่อนการรับอิทธิพลทุนนิยมจากรัฐศูนย์กลาง ด้วยมีหลักฐานเกี่ยวกับการเสียดส่วยเป็นเงินตราตั้งแต่ช่วงต้นของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก่อนหน้าการทำสนธิสัญญาบาวริง และระบบตลาดจะขยายออกไปจากภาคกลาง แสดงว่าชุมชนแต่เดิมนั้น ค้าขายกันอยู่ภายในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงด้วยนั่นเองก่อนจะค้ากับภาคกลาง ผลงานวิจัยนี้ยังแสดงว่าหมู่บ้านไม่ได้มีลักษณะยังชีพด้านเดียว หากยังมีการค้าขายอีกด้วย...” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 47)

ส่วนในเรื่องการใช้หลักฐานสัมภาษณ์ชาวบ้าน “...เนื่องจากอาจารย์ฉัตรทิพย์ ไม่ได้เคร่งครัดในเรื่องระเบียบวิธีนัก ...และมองข้ามนัยที่แตกต่างกันของคำบอกเล่าของชาวบ้านไป บางครั้งถึงกับมองข้ามระบบความสัมพันธ์หลายอย่างในหมู่บ้านไปด้วย เพราะชาวบ้านอาจเลือกจดจำเฉพาะเรื่องราวบางอย่างเท่านั้น นักมานุษยวิทยา เช่น ดร.สุเทพ สุนทรภะสัช เคยตั้งข้อสังเกตว่า การจำกัดตัวเองอยู่กับคำบอกเล่าของชาวบ้านมากเกินไป โดยไม่สนใจเอกสารภายนอก หรือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอก จะทำให้ขาดบริบทที่จะมาช่วยวิเคราะห์หาเหตุผล ว่าทำไมชาวบ้านจึงจำเหตุการณ์บางอย่างได้ แต่กลับลืมบางเหตุการณ์ โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับระบบการถือครองและระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน เพราะมักเกี่ยวข้องกับปัญหาความขัดแย้งที่ชาวบ้านมักไม่ยอมเล่าให้คนภายนอกรับรู้...อาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ประสบปัญหาดังกล่าว เพราะได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับการถือครองที่ดินจากคำบอกเล่าของชาวบ้านน้อยมาก” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 42)

สำหรับภาพของหมู่บ้านก็เสนอออกมาตามกรอบ “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งมีพื้นฐานมาจากความคิดแบบอนาธิปัตย์นิยมนั้น “...อุกนัคนามนุษยวิทยาวิจารณ์ว่า ทำให้ได้ภาพหมู่บ้านแบบอุดมคติ...นักมานุษยวิทยาเรียกว่า การสร้างภาพตัวแทน (Representationalism) ซึ่งตั้งอยู่บนสมมุติฐานว่ามีความเป็นจริงดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง และผู้ศึกษาสามารถไปค้นพบ เพื่อสะท้อนให้ผู้อื่นรับรู้ได้ ...ดังนั้น ยิ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ ตั้งใจที่จะนำเสนอภาพหมู่บ้าน เพื่อวิวาทะกับการครอบงำจากภายนอกมากเท่าใด ภาพของหมู่บ้านก็จะยิ่งมีลักษณะเป็นภาพตัวแทนมากขึ้นเท่านั้น หากใช้ภาพหมู่บ้านตามที่เป็นจริงไม่ หากมีลักษณะเป็นเพียงภาพลักษณ์ตามอุดมคติของผู้ศึกษา ซึ่งสะท้อนความจริงบางส่วน แต่ก็ไม่ใช่ภาพลวงหากผู้ศึกษายอมรับข้อจำกัดในวิธีการของตน ว่าการศึกษาของคนนั้นอยู่ในบริบททางการเมืองของการต่อสู้เพื่อแย่งชิงการนิยามความหมายของสังคมชนบท (อุกคิ, 2538) ...ในทำนองเดียวกัน นักสังคมวิทยา เช่น Kitahara ก็เห็นว่า ภาพหมู่บ้านที่ได้จากการศึกษาของอาจารย์ฉัตรทิพย์ ไม่ใช่ภาพที่ได้มาจากวิธีการเชิงประจักษ์ (Empirical Study) ที่เน้นโครงสร้างทางสังคม หากเป็นการศึกษาเชิงคุณค่าแบบหนึ่ง (Normative Study) เพราะให้ภาพหมู่บ้านแบบอุดมคติ ตามระบบคุณค่าทางศีลธรรม ในความคิดแบบ populism หรือ วัฒนธรรมชุมชน ที่ต่อต้านความทันสมัย ตลอดจนยึดติดกับภาพหมู่บ้านในความคิดว่าด้วยวิธีการผลิตแบบเอเชีย ทั้งนี้เพื่อวิจารณ์นโยบายพัฒนาชนบทของรัฐ หรือต่อต้านการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยแบบทุนนิยมนั่นเอง ดังนั้นการศึกษาในเชิงคุณค่านี้น่าจะเป็นวิธีการ ไปสู่เป้าหมายมากกว่าเป็นเป้าหมายในการเสนอนโยบายสังคมที่เป็นทางเลือกในตัวเอง...” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน: 42-43)

นอกจากนี้ ตามความเห็นของอาจารย์ฉัตรทิพย์ “หมู่บ้าน” คือหน่วยหรือขอบเขตทางกายภาพของการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แต่หน่วยหรือขอบเขตดังกล่าวก็มีความหมายในเชิงหมู่บ้านทั่ว ๆ ไป มากกว่าจะเป็นหน่วยที่สามารถค้นหาลักษณะเฉพาะซึ่งเป็นขอบเขตทางกายภาพที่ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ต้องการดังที่ได้มีผู้เสนอไว้ในตอนต้น “ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน” ของอาจารย์ฉัตรทิพย์มีจริงหรือไม่ จึงเป็นคำถามที่ได้ยินจากนักประวัติศาสตร์อยู่ตลอดมา แม้จะไม่ “ดัง” มากก็ตาม ปัญหาดังกล่าวอาจพออนุมานได้จากพิจารณาจากจุดประสงค์ของการศึกษาของอาจารย์ฉัตรทิพย์ที่มุ่งให้เห็นภาพหมู่บ้านที่คงทนในระยะยาว มากกว่าเสนอภาพการเปลี่ยนแปลงในระยะสั้น ๆ แต่ประเด็นสำคัญที่จะกล่าวต่อไปอยู่ที่ว่า “นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษ เช่น Jeremy Kemp ได้ให้ข้อสังเกตที่ทำลายสมมุติฐานของอาจารย์ฉัตรทิพย์โดยตรง จากข้อเสนอที่ว่าหมู่บ้านไม่ใช่พื้นฐานดั้งเดิม เพราะชาวบ้านนั้นมีระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหลายฝ่ายในลักษณะของเครือข่ายหลายระดับ ที่จริงแล้ว Kemp พบว่าหมู่บ้านเป็นเพียงหน่วยทางสังคมที่เพื่ง

เกิดจากการจัดตั้งของรัฐในยุคของการสร้างรัฐชาติเพื่อขยายอำนาจเข้าไปควบคุมท้องถิ่นให้เป็นไปตามนโยบาย...” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 48)

จะเห็นได้ว่าการศึกษา “ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชน” ของอาจารย์ฉัตรทิพย์ในลักษณะที่มองความต่อเนื่อง และความคงทนของวัฒนธรรมว่าสืบทอดมาจากลักษณะดั้งเดิมนั้นมีปัญหาอยู่มากพอสมควร ทั้งนี้ก็เพราะว่า “วิธีคิดในการศึกษาวัฒนธรรมในปัจจุบันกำลังมุ่งไปในทิศทางตรงข้าม นั่นก็คือ การศึกษาวัฒนธรรมในมิติของความเคลื่อนไหวให้มากที่สุด ส่วนหนึ่งจะมองวัฒนธรรมในแง่กระบวนการคิด เพราะมีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่และปรับตัวต่าง ๆ ภายใต้อิทธิพลทางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนพร้อมๆ กับสังคมต่างๆ รวมทั้งสังคมไทยเองมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากขึ้น... แม้อาจารย์ฉัตรทิพย์ จะพยายามแสดงให้เห็นความหลากหลายของความเป็นชุมชนมากขึ้นในหนังสือเรื่อง *วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย* (ฉัตรทิพย์และพรลิล 2537) แต่ก็ยังคงพื้นฐานความคิดในเชิงคุณค่า ภูมิปัญญา และอุดมการณ์เช่นเดิม มากกว่าที่จะให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนในแง่ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ศักดิ์ศรี และสิทธิในการจัดการสังคมและทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมักปรากฏในความทรงจำของชาวบ้านที่นำมาเล่าขานกันอยู่ในชุมชนต่าง ๆ ในปัจจุบันเมื่อต้องต่อรองกับอำนาจภายนอกมากขึ้น แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านนั้นสามารถผสมผสานและผลิตความรู้และภูมิปัญญาได้ใหม่ โดยไม่จำเป็นต้องยึดติดกับคุณค่าดั้งเดิมอย่างเดียว (Moore 1994) ซึ่งถือว่าเป็นความรู้แบบบรรยายในเชิงต่อต้าน (Counter-Narrative Knowledge) ที่เป็นวาทกรรมของชาวบ้านในการต่อสู้เพื่อยืนยันความหมายต่าง ๆ และต่อต้านการครอบงำจากภายนอก (Vandergaest 1993)...การหันมาสนใจความรู้ของชาวบ้านในแง่ที่เป็นวาทกรรม จะช่วยให้เข้าใจความหมายของการปรับตัวและการต่อสู้ของชาวบ้าน คือการเปลี่ยนแปลงการครอบงำและการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาให้ดีขึ้น...Vandergaest ได้ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า หากชาวบ้านมีความรู้แบบบรรยายในเชิงต่อต้านจริง อาจจะเสียเวลาเปล่าที่จะไปพิสูจน์ว่าหมู่บ้านเป็น “รากเหง้า” และ “ความเป็นจริงดั้งเดิม” เพียงอย่างเดียวของวัฒนธรรมไทย เพราะเท่ากับดูถูกความรู้ของชาวบ้านว่าไม่มีเหตุผลเพียงพอในทางวิชาการ และเหมือนกับจะผูกขาดและฝากความรู้ไว้เฉพาะกับชนชั้นกลางที่หวังดีแต่ชาวบ้านจะไม่ได้อำนาจคืนอย่างแท้จริง เพราะถูกซ่อนไว้ในอำนาจใหม่ของภาษาวิชาการ...” (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 40-44, 44)

จากการที่อานันท์ วิจารณ์การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านของกลุ่มฉัตรทิพย์ ว่ามีข้อบกพร่องอยู่หลายประการ ทั้งที่เป็นความเห็นของอานันท์เอง และโดยการอาศัยแนวความคิดของนักวิชาการท่านอื่น ๆ มาอ้างอิง การวิจารณ์แม้ดูเหมือนว่าจะ “รุนแรง” อยู่บ้าง แต่อานันท์ก็เห็น

ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านของกลุ่มฉัตรทิพย์รวมทั้งแนวคิดในการพัฒนาโดยมี“วัฒนธรรมชุมชน” เป็นแนวทางนั้นก่อประโยชน์ให้กับสังคมไทยปลูกเร้าให้ท้องถิ่นต่าง ๆ หันมาศึกษาตัวเองสร้างประวัติศาสตร์ให้แก่ตัวเอง โดยไม่ยอมตกอยู่ภายใต้การครอบงำจากการอธิบายของรัฐและสังคมภายนอก ผลงานของฉัตรทิพย์ยังช่วยกระตุ้นให้เกิดการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมที่เป็นรูปของการต่อสู้ทางความคิดและวิธีคิดอันจะนำไปสู่การตีความรัฐไทยและสังคมไทยใหม่ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้กำลังเคลื่อนไหวและขยายเครือข่ายออกไปมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้อนันต์ก็เป็นผู้หนึ่งที่ให้การสนับสนุนและศึกษาวิจัยชุมชนหมู่บ้านเพื่อการพัฒนาอย่างแข็งขันด้วยผู้หนึ่ง

แม้จะเห็นด้วยกับเป้าหมายในการศึกษาของกลุ่มฉัตรทิพย์ แต่สำหรับแนวคิดและวิธีการศึกษานั้น อนันต์มีความเห็นที่แตกต่างออกไป และจากการที่ได้สำรวจงานการศึกษา“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แนวต่าง ๆ เท่าที่ผ่านมา อนันต์เห็นว่าแม้จะมีอย่างหลากหลายในมิติต่าง ๆ แต่ไม่สมบูรณ์ในตัวเองที่จะช่วยให้การศึกษามีพลังต่อการผลักดันการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ยอมรับศักยภาพของท้องถิ่นมากขึ้น จึงได้สังเคราะห์แนวคิดต่าง ๆ และประมวลเป็นแนวการศึกษาอีกแนวหนึ่ง คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม แนวคิดดังกล่าวนี้เป็นแนวคิดล่าสุดที่เสนอเพื่อศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน

ข้อเสนอของอนันต์ กาญจนพันธุ์ เริ่มปรากฏขึ้นในบทความเรื่อง “ปัญหาและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชนชาติไทย” (2532) และนำเอาวิธีการนี้มาศึกษากระบวนการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมล้านนาคังปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” (2537) ส่วนกรอบแนวคิดนั้นได้เสนอไว้ในบทความเรื่อง “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม”(2538) (ตามข้อความตอนหนึ่งว่า)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น...อาจเริ่มจากประวัติศาสตร์วัฒนธรรมได้ เพราะเผยให้เห็นโลกของการต่อสู้และการผสมผสานทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการให้ความหมายคุณค่าและชีวิตจิตใจของชาวบ้านธรรมดา

แต่การหยุดอยู่เพียงเท่านั้น ไม่เพียงพอที่จะเข้าใจแก่นแท้ของสังคม ซึ่งต่อสู้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะต่าง ๆ ที่เคลื่อนไหวตลอดเวลา หากจำเป็นต้องศึกษาโครงสร้างและรูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวของสังคมและผู้คนอีกด้วย เพื่อเป็นบริบทให้กับสำนักทางประวัติศาสตร์ภายในท้องถิ่น และเป็นเงื่อนไขสำหรับเหตุการณ์และปฏิบัติการของผู้คนที่เกิดขึ้นในบริบททางวัฒนธรรมที่หลากหลาย ดังนั้นจะขอเรียกการศึกษาเช่นนี้ว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม

การใช้คำว่ามิติทางวัฒนธรรม ก็เพื่อที่จะสื่อความหมายให้กว้างขวางขึ้น และหลีกเลี่ยงความหมายที่คุ้นเคยกันอยู่ในประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ซึ่งมักจะครอบคลุมความหมายของ

วัฒนธรรมในแง่ที่เป็นรูปแบบความคิด จิตใจ และระบบคุณค่าที่แน่นอนตายตัวของสังคมยุคใดยุคหนึ่ง ขณะที่ในความเป็นจริงแล้ว วัฒนธรรมไม่ใช่ระบบปิดเสมอไป หากสามารถแสดงออกอย่างสลับซับซ้อน และบางครั้งก็ขัดแย้งในตัวเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประวัติศาสตร์

ดังนั้นมิติทางวัฒนธรรมในที่นี้ จึงหมายถึงการเคลื่อนไหวทางความคิดที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งมีผลให้เกิดทั้งการครอบงำของอุดมการณ์หลัก และการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว บางครั้งก็เกิดเป็นระบบคิดที่มีระเบียบ และบางครั้งก็ไร้ระเบียบเพราะการต่อสู้ แลกเปลี่ยนและผสมผสานความหมายของความเป็นมนุษย์ แตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม หมายถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคม ซึ่งสามารถมองเห็นได้โดยผ่านวาทกรรมหรือการแสดงออกทางสัญลักษณ์ใดสัญลักษณ์หนึ่ง แต่สื่อความหมายที่มีนัยแตกต่างกัน เช่น ชาติพันธุ์ ชนชั้น และเพศ เป็นต้น

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม มีวิธีการศึกษาแบ่งออกได้ 2 แนวทางใหญ่ ๆ คือ ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ (Ethnohistory) และชาติพันธุ์วรรณา หรือมานุษยวิทยาเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Ethnography หรือ Historical Anthropology)"

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 12-13)

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม นี้ กำลังได้รับความสนใจและแพร่หลายอยู่ในหมู่นักวิชาการที่ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนในการศึกษาประวัติของชุมชนตามลุ่มน้ำต่างๆ ในภาคเหนือ โดยหน่วยการวิเคราะห์ของการศึกษาก็คือ การจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะเห็นว่าทรัพยากรนั้นคือทุกสิ่งทุกอย่างของชาวบ้านที่ใช้รับรองความมั่นคงในชีวิตกรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์จึงเป็นการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันซึ่งเปลี่ยนแปลงไปในช่วงเวลาต่าง ๆ การศึกษาประวัติของหมู่บ้านในลักษณะนี้จะทำให้เข้าใจชุมชนที่เป็นภาพเคลื่อนไหว สลับซับซ้อนและเชื่อมโยงด้านต่าง ๆ กันอย่างเป็นระบบไม่แยกส่วน ทำให้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ อย่างชัดเจนลึกซึ้งและรอบด้าน อันจะนำไปสู่การวางนโยบายการพัฒนาชุมชนได้อย่างสอดคล้องและเหมาะสมต่อไป (ดู วิทยา อารมณ์, 2541)

การศึกษาประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรม จึงมีความเหมาะสมที่จะทำให้เห็นความเคลื่อนไหวทางความคิดของชาวบ้านอันเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ที่ทุกฝ่ายต้องการจะเห็น และน่าจะเป็นแนวการศึกษาแนวหนึ่งที่จะได้รับการยอมรับมากขึ้น เพราะเป็นแนวร่วมสมัยที่สัมพันธ์กับการ“ต่อสู้” ของท้องถิ่นเรื่องสิทธิในการใช้ทรัพยากรที่ถูกเอาเปรียบจากรัฐและทุนมานาน ให้กลับไปเป็น “สมบัติ” ของชุมชนดังที่เคยเป็นมาในประวัติศาสตร์

ขณะที่แนวคิดทฤษฎีและวิธีการที่นำมาใช้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ก้าวหน้ามากขึ้นและได้รับการวิพากษ์วิจารณ์การวิเคราะห์ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้อง กับประวัติศาสตร์ประชาชนก็พัฒนาไปเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการเขียนวิทยานิพนธ์ทางสาขาร รมณคดีไทยนั้นมักนิยมวิเคราะห์วรรณคดีท้องถิ่นที่ส่วนใหญ่มีเนื้อหาเป็น นิทานพื้นบ้าน นิทาน ชาดก ตำนานหรือนิยายท้องถิ่น ทำให้เข้าใจ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ประเภทนี้ในฐานะที่ ช่วยสะท้อนภาพสังคมท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ ได้ระดับหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา ได้เกิดแนววิเคราะห์และวิธีการใหม่ ๆ ที่เอื้อต่อการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในมิติ ประวัติศาสตร์ได้มากขึ้น ความก้าวหน้าดังกล่าวได้แก่ การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎี และวิธีการศึกษาทางคติชนวิทยา การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง และ การศึกษาวรรณคดี ท้องถิ่นกับสังคม

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยา การศึกษาใน แนวนี้เริ่มขึ้นตั้งแต่พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา เป็นการศึกษาเปรียบเทียบวรรณคดีท้องถิ่นต้นฉบับ สำนวนต่างๆ โดยพิจารณาการแพร่กระจายและโยงไปถึงความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรม ของท้องถิ่นที่พบสำนวนนั้น ๆ การเปรียบเทียบต้นฉบับสำนวนต่าง ๆ ของวรรณคดีเรื่องเดียวกัน โดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยานี้ จะแตกต่างไปจากการศึกษาเปรียบเทียบในเชิงประวัติ ที่มีการศึกษามาแต่เดิม เช่น ในผลงานของเสฐียรโกเศศ เป็นต้น การใช้หลักของคติชนวิทยาใน การศึกษาเปรียบเทียบนอกจากสร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นได้ขยาย ขอบเขตแล้ว ก็ยังทำให้สามารถเข้าใจวรรณคดีในมิติที่สัมพันธ์กับความหลากหลายของสังคมท้องถิ่น ด้วย ตัวอย่างงานในแนวนี้ได้แก่ วินัย ภูริพงษ์ “พระสุธน นางมโนห์รา : การศึกษา เปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ” ถักญรัตน์ เวชชาสูตร “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่อง ศรีธนญชัยฉบับต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” (2521) และศิริพร ฐิตะฐาน “รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน” (2522) เป็นต้น

งานของศิริพร ฐิตะฐาน มีความแปลกใหม่เมื่อนำเอาทฤษฎีทางคติชนวิทยาเกี่ยวกับการแพร่กระจายของนิทานเข้ามาศึกษาโดยการเปรียบเทียบ รามเกียรติ์ สำนวนพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระลัก-พระลาม และ พระรามชาดก จากภาค อีสาน หรมาน และพรหมจักร จากภาคเหนือ และ รามเกียรติ์ฉบับบ้านควนเกย จากภาคใต้ ทั้งนี้โดยมุ่งที่จะพิสูจน์ตามกรอบทฤษฎีที่ว่า เมื่อนิทานแพร่จากแหล่งหนึ่งไปสู่อีกแหล่งหนึ่งนั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้คือ เปลี่ยนรายละเอียด เพิ่มความ ลดความ สลับความ และสับสนความ

ผลการศึกษาพบว่า ในด้านการเปลี่ยนรายละเอียดมักเกิดในตอนเริ่มเรื่อง ตอนที่ เป็นข้อต่อของเรื่อง และตอนจบเรื่อง ทั้งนี้เพราะผู้เล่ามีจินตนาการที่คิดแปลงเรื่องให้แปลกออกไป หรือมีเหตุผลที่จะนำรายละเอียดที่คุ้นเคยเข้ามาแทนเรื่องที่ไม่คุ้นเคย รวมทั้งเปลี่ยนเนื้อหาให้ดูสมเหตุสมผลตามทัศนะของตน ส่วนการเพิ่มความถี่พบว่านิทานท้องถิ่นมีอิทธิพลสำคัญต่อการเพิ่มความ เช่นมีการเพิ่มตัวละครที่นิยมกันในท้องถิ่นเข้าไปในนิทานที่รับจากต่างถิ่น นอกจากนี้ยังมีการผนวกนิทานท้องถิ่นทั้งเรื่องโดยเฉพาะเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเข้าไปใน พระรามชาดก เป็นต้น เช่นเดียวกับที่ประเพณีพื้นบ้านย่อมจะมีส่วนกำหนดพฤติกรรมของตัวละคร และตัวละครในเรื่องมักมีค่านิยม ความคิด ความเชื่อเช่นเดียวกับคนท้องถิ่นนั้นๆ ฯลฯ ในกระบวนการแพร่กระจายของนิทาน มีแนวโน้มที่เนื้อหาของนิทานจะเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัย แต่ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงนั้น นิทานเรื่องหนึ่งๆ จะยังคงรักษาโครงเรื่องหรือเอกลักษณ์ของตัวเองเอาไว้ได้

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นี้ช่วยให้เข้าใจ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ ประเภทวรรณคดีที่แจ่มชัดในลักษณะของความคิด ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐาน จากการศึกษาเปรียบเทียบกับยังทำให้เห็นกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (localization) ซึ่งสะท้อนถึงการมีตัวตนของสังคมท้องถิ่นในสังคมไทย และมีความเคลื่อนไหวปะทะสังสรรค์กับสังคมอื่นอยู่ตลอดเวลา การศึกษาจึงเท่ากับเป็นการ “ชำระ” หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรม และหลักฐานประเภทวรรณคดีท้องถิ่นก็จะมีคุณค่าและมีน้ำหนักมากขึ้นเมื่อได้มีการศึกษาอย่างละเอียดในแต่ละเรื่องต่อไป

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง เป็นการศึกษาค้นฉบับวรรณคดีเรื่องหนึ่งเรื่อง ใต้อย่างละเอียด จนสามารถกำหนดอายุของ “หลักฐาน” ได้แน่นอนขึ้น ส่วนใหญ่เป็นงานวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของสาขาจารึกภาษาไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร การศึกษาในแนวทางนี้เริ่มมาตั้งแต่ปีพ.ศ. 2524 โดยนำเอาข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นที่ยังไม่มีใครศึกษา มาก่อน มาปริวรรตเป็นตัวอักษรไทยในปัจจุบัน จากนั้นจึงศึกษาลักษณะตัวอักษร ได้แก่ พยัญชนะ สระ เครื่องหมายต่าง ๆ ตลอดจนศึกษาอักขรวิธี เช่น การวางพยัญชนะ สระ ตัวเลข วรรณยุกต์ และเครื่องหมายกำกับเสียง ขั้นตอนต่อไปก็จะศึกษาในเชิงประวัติและเชิงวรรณกรรม รวมทั้งศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่ศึกษา ตัวอย่างได้แก่ กตัญญู ชูชื่น “พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา : บทวิเคราะห” (2525) อรไท ผลดี “การศึกษาเชิงพิจารณาพิทานชาดกเรื่องขุนพราหมแดงเขียว” (2525) เป็นต้น (ดู บาหยัน อิมสำราญ, 2538 : 211-215)

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นี้ช่วยให้นักประวัติศาสตร์นำเอาข้อมูลต่าง ๆ มาวิเคราะห์สังคมได้โดยไม่ต้องกังวลในเรื่องเวลา ซึ่งมักมีปัญหาอยู่เสมอเมื่อต้องใช้หลักฐานประเภทวรรณคดีท้องถิ่น การศึกษาที่วิเคราะห์ต้นฉบับอย่างละเอียด โดยเฉพาะแง่มุมทางด้านภาษาจึงทำให้สามารถกำหนดอายุของวรรณกรรมนั้นๆ ได้แน่นอนขึ้นเป็นการช่วยแก้ปัญหาในเรื่องอายุของเอกสารประเภทนี้ในระดับหนึ่ง แม้ว่าจะยังต้องศึกษาเทียบเคียงกับบริบททางด้านอื่นๆ อีก

สำหรับ การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม เป็นการพัฒนาอีกขั้นหนึ่งของวรรณคดีท้องถิ่นศึกษา ที่ก้าวออกมาจากแนวทางเดิม ซึ่งส่วนใหญ่เน้นการศึกษาตัวบท (Text) ในแง่ของเนื้อหา ฉันทลักษณ์ สุนทรียภาพ หรือหากเป็นการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม ก็มักใช้วรรณคดีเป็นตัวตั้ง แล้วมองสังคมผ่านวรรณคดี หรือดึงภาพสังคมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีออกมาวิเคราะห์ แต่การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคมในแนวทางใหม่นี้ จะเริ่มต้นจากการกำหนดขอบเขตของท้องถิ่นทางกายภาพ ซึ่งอาจกำหนดด้วยวัฒนธรรม วิถีชีวิต แบบแผนพฤติกรรมที่คนในท้องถิ่นนั้นมีร่วมกัน จนสามารถมองเห็น “ลักษณะร่วม” ของคนในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้ และในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นี้เองก็จะมีวรรณกรรมท้องถิ่นที่สามารถหยิบขึ้นมาศึกษาในบริบทของสังคมท้องถิ่นนั้น การพิจารณาวรรณคดีท้องถิ่นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงควรพิจารณาในบริบทของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ด้วยเงื่อนไขนี้จึงสามารถศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในเชิงโครงสร้าง-หน้าที่ เพื่อดูความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีท้องถิ่นกับความเชื่อและศาสนา พิธีกรรม ประเพณีและวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ซึ่งนับเป็นการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างรอบด้าน (ดู ศิราพร ฐิตะฐาน, 2538 : 17-18)

ตัวอย่างที่ดีของการศึกษาในแนวทางนี้คืองานของ ปราณี วงษ์เทศ เรื่อง “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” (2531) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของวรรณคดีชาดกนิยายท้องถิ่น คำนิยม โลกทัศน์ วิถีชีวิตของชาวลาวพวนในอำเภอโคกบิ๊ป จังหวัดปราจีนบุรี จากการศึกษาพบว่านิทานท้องถิ่นต่าง ๆ ในบริเวณนี้ เช่น มโหสถ พระรถเมรี การะเกด จำปาใต้ต้น ฯลฯ ได้ถูกนำมาเล่าในรูปของนิทานชาดกและนิยายท้องถิ่น โดยโยงเหตุการณ์ในเรื่องกับสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น รวมทั้งยังใช้อธิบายปรากฏการณ์ความเป็นไปในหลาย ๆ เรื่องอีกด้วย ผู้ศึกษาได้ตั้งคำถามว่าเหตุใดประเพณีการเล่าวรรณคดีชาดก โดยเฉพาะในกลุ่มลาวพวนจึงมีความหมายต่อชีวิตของพวกเขา และเมื่อได้ศึกษาบริบททางสังคมซึ่งเกี่ยวข้องกับวรรณคดีชาดกก็พบว่า เป็นประเพณีที่พระสงฆ์จะนำชาดกมาเทศน์ให้ชาวบ้านฟัง โดยการสอดแทรกคำสอนต่าง ๆ ลงไป และชาดกจะมีบทบาทอยู่ในวิถีชีวิตด้านอื่น ๆ ของคนลาวพวนอย่างใกล้ชิด เช่น ใช้อ่านในงานศพ ในพิธีอยู่ไฟของผู้หญิง รวมทั้งพิธีทำขวัญและงานบุญต่าง ๆ ชาวลาวพวนเชื่อว่าชาดกที่พระสงฆ์

เทศน์เป็นเรื่องจริง และเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ใช้เป็นแนวในการปฏิบัติตัวในสังคม ความชื่นชมในนิทานชาดกได้ฝังลึกอยู่ในจิตใจ และเป็นสัญลักษณ์ของคนลาว ผู้ศึกษาได้สรุปว่า นิทานชาดกเป็นกลไกทางสังคมที่สร้างความผูกพันในหมู่ชาวลาพวนในฐานะเป็นชนกลุ่มน้อย นิทานชาดกจึงเป็นพลังแฝงที่ช่วยยึดเหนี่ยวความเป็นชนชาติลาพวน มีบทบาทสำคัญในการยึดคนท้องถิ่นไว้ด้วยกัน ซึ่งบทบาทนี้อาจศึกษาได้ในกรณีอื่น ๆ เช่น เรื่องพระสุทนต์มโหรี กับท้องถิ่นภาคใต้

ผาแดง-นางไอ่ อุสภาราธ กับท้องถิ่นอีสาน (ศิริพร ฐิตะฐาน, เรื่องเดียวกัน : 17-20)

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นี้จึงเป็นการศึกษาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจสังคมท้องถิ่นมากกว่าการศึกษาวรรณกรรมในฐานะที่เป็นวรรณกรรม การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม จึงทำให้วรรณคดีมีฐานะเป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ได้พัฒนาเนื้อหาออกไป

การอ้างอิง

จิตร ภูมิศักดิ์.

- 2526 สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
ไม้งาม.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์

- 2529 ก. “สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เศรษฐศาสตร์การเมือง. ปีที่ 5
ฉบับที่ 3-4.
2529 ข. “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จุลสารสมาคมสังคมศาสตร์ ปีที่ 2
ฉบับที่ 2.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์.

- 2540 เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.

- 2527 “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ”
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง ปีที่ 4 ฉบับที่ 1
2540 ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ไชยันต์ รัชชกุล.

- 2527 “การศึกษาขบถผู้มีบุญ : คำถาม ความสงสัยและใคร่เสนอ” ใน พรเพ็ญ
อันตระกูล อัจฉราพร กุณฑิสมัย (บรรณาธิการ) “ความเชื่อพระ-
ศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

ริศา สารยา.

- 2525 ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น.
กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- 2529 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- 2539 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

- 2530 ก. “หลักฐานและการใช้หลักฐานในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” เอกสาร
ประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการครูระดับมัธยมศึกษา เรื่อง “แนวทาง
การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา
จังหวัดสงขลา.
- 2530 ข. “วิจารณ์หนังสือ บ้านกับเมือง ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา” วารสาร
เศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 ฉบับที่ 2.
- 2532 “ปัญหาในการศึกษาและการประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ไทย” ใน
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช สาขาศิลปศาสตร์ เอกสารการสอนชุด
วิชาประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- 2535 “การใช้แนวคิดเรื่องศูนย์กลางและเครือข่ายในการศึกษาประวัติศาสตร์
ท้องถิ่น” ใน สงขลาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา.
กรุงเทพฯ : สถาบันทักษิณคดีศึกษา.

บาหยัน อิมสาราญ.

- 2528 “สถานภาพการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่น” ใน ตฤณญา ภัทรราชย์ (บรรณาธิการ)
วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พรเพ็ญ สันตระกูล.

- 2529 “การศึกษาประวัติศาสตร์ไทย” ใน ชุดวิชาสังคมศึกษา 5 สาขาวิชาศึกษา-
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

ศรีศักร วัลลิโภคม.

- 2533 “ภาคตะวันออกกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” วารสารมหาวิทยาลัย
ศิลปากร ปีที่ 11 ฉบับที่ 1.
- 2524 “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัย
โบราณ” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 17.
- 2525 โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

ศิริพร ฐิตะฐาน

- 2528 “การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม” ในสุกัญญา ภัทรราชย์ (บรรณาธิการ)
วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล.

- 2525 “สังคมไทย จากศักดินาสู่ทุนนิยม” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 2

สุเทพ สุนทรเกสัช.

- 2528 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวการศึกษา”
รวมบทความสัมมนาล้านนาคติ : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี. เชียงใหม่ :
ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่

สุนทร ชุตินทรานนท์.

- 2537 “ความนำ” ใน ธิดา สาระยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ :
กำเนิดและ พัฒนาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สุรพล นาคะพินธุ.

- 2538 “สถานภาพของความรู้ด้าน โบราณคดีในประเทศไทยใน 15 ปีที่ผ่านมา”
เอกสารสัมมนาทางวิชาการเรื่อง สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีของ
ประเทศไทยใน 15 ปีที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : ศูนย์มนุษยวิทยาสิรินธร
มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วิทยา อารณ.

- 2541 “ประวัติของชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำหูล อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่.”
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อนันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2527 พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. กรุงเทพฯ : ห้องจำหน่ายหนังสือ
สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2538 “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม”
บทความเสนอต่อที่ประชุมวิชาการประจำปีของสมาคมประวัติศาสตร์
ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2539 สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์
นาทสุภา. โครงการศึกษา “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส”
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

5

บทสรุปและข้อเสนอแนะในการวิจัย

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ เป็นคำที่มีความหมายอย่างกว้าง ๆ คือเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของ เมือง สังคม หรือชุมชนใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตในด้านเดียวหรือหลายด้านก็ได้ ทั้งนี้ต้องแสดงถึงลักษณะที่เป็นพัฒนาการของเนื้อหาในช่วงเวลาหนึ่งเวลาใด และ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ยังมีความหมายครอบคลุมไปถึงการรวบรวม ปกรวรรต วิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องในฐานะที่เป็น “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์อีกด้วย

เมื่อยึดถือกันตามความหมายนี้ก็จะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลาประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา ‘ท้องถิ่นศึกษา’ มีลักษณะของความสืบเนื่องทางด้านเนื้อหาเป็นอันมาก และดำเนินเป็นปฏิสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางด้าน การเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ที่มีแนวโน้มไปกระทบและมีอิทธิพลต่อชุมชนในชนบทเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ โดยเริ่มจากการศึกษาในลักษณะของการ “แสดงตัว” ว่า “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ เป็นส่วนหนึ่งและมีบทบาทในประวัติศาสตร์ชาติไทย จากนั้นก็ได้ขยายรายละเอียดในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติมากขึ้น และพัฒนาการขั้นต่อมา คือ เป็นการศึกษาที่แสดงถึงความเป็นตัวของตัวเองหรือความเป็นอิสระของหน่วยย่อยในระดับต่าง ๆ เพื่อเป็นฐานรองรับสำหรับการใช้อำนาจรัฐให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนในการใช้ทรัพยากรที่ถูกครอบงำหรือเอารัดเอาเปรียบจากรัฐและทุนภายนอกมานาน

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงสองทศวรรษแรก (พ.ศ. 2500-2520) เป็นระยะของการวางพื้นฐานสำคัญ โดยเฉพาะการตื่นตัวของปัญญาชนในท้องถิ่นที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นมาในบ้านเมืองหรือจังหวัดของตัวเอง การสำรวจรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารพื้นเมือง ตลอดจนการวิเคราะห์ตีความหลักฐานไว้ในงานเขียน นับเป็นคุณูปการสำคัญของปัญญาชนยุคบุกเบิกเหล่านี้ ซึ่งช่วยให้การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณมีความเป็นไปได้มากขึ้นในเวลาต่อมา แม้ว่าการศึกษาโดยทั่วไปจะอยู่ในอุดมการณ์ของประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่ในระยะนี้ก็ปรากฏงาน ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของบ้านเมืองและวัฒนธรรมขึ้นมาอย่างชัดเจนแล้ว ดังจะเห็นได้จากงานของ พระยาอนุมานราชธน มานิต วัลลิโกดม และจิตร ภูมิศักดิ์ เป็นต้น ที่สำคัญในระยะนี้ยังเป็นช่วงเริ่มต้นศึกษาเนื้อหาที่ยึดเอาประชาชนเป็นศูนย์กลางเป็นครั้งแรก อันได้แก่เรื่องราวทางด้านคติชน

วิทยา ถึงแม้ว่าการศึกษาเรื่องดังกล่าวจะยังอยู่ในขั้นพื้นฐานที่เป็นการเก็บรวบรวมข้อมูลแต่ก็ถือว่ามียุทธูปถัมภ์ให้เกิดแรงบันดาลใจแก่นักวิชาการในท้องถิ่นกลุ่มหนึ่งได้ศึกษาในแนวทางดังกล่าวต่อมา ข้อมูลทางด้านนี้นับเป็น “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นได้ระดับหนึ่ง

แม้ว่าสังคมไทยในระยะดังกล่าวจะติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งหมายรวมถึงการรับเอาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาทางวิชาการในสาขาต่าง ๆ เข้ามาด้วย แต่สำหรับ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์โดยตรงนั้น เป็นผลงานของปัญญาชนท้องถิ่นเกือบทั้งหมด นอกจากนี้ก็ยังเป็นนักวิชาการที่เป็น “ผลผลิต” จากภายในซึ่งมีข้อจำกัดในเรื่องแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษา ทำให้มีผลโดยตรงต่อการตั้งคำถามในการศึกษาเรื่องดังกล่าว ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยที่ผลลัพธ์ที่ออกมาจะเป็นลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” แต่ยังคงดำเนินเรื่องอยู่ในกรอบของประวัติศาสตร์ชาติไทย คือ ยกย่องเชิดชู “ท้องถิ่น” ของตัวเองว่าได้เคยยิ่งใหญ่หรือมีบทบาทสำคัญอยู่ในโครงเรื่องของประวัติศาสตร์ชาติ ลักษณะของ “ท้องถิ่นนิยม” นี้อาจเป็นปฏิกิริยาของปัญญาชนท้องถิ่นที่เห็นว่าประวัติศาสตร์ของตัวเองได้ถูกกดทับจากศูนย์กลางให้ไร้ความหมายมานาน เมื่อมีโอกาสให้ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้แสดงตัวเองมากขึ้น งานเขียนประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ จึงมีลักษณะเป็น “ท้องถิ่นนิยม” ดังกล่าว

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นโดยตรง ทั้งนี้เพราะเหตุการณ์ดังกล่าวได้ปลุกจิตสำนึกให้มีการศึกษาเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่ซึ่งย่อมหมายถึงประวัติความเป็นมาของบ้านเมืองหรือชุมชนในท้องถิ่นนั่นเอง ในช่วงเวลานี้สังคมไทยพัฒนาไปมากแล้ว คนชั้นกลางจำนวนไม่น้อยได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยที่เพิ่มมากขึ้น ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค วิชาประวัติศาสตร์และวิชาอื่น ๆ ในสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นได้รับความสนใจเพิ่มขึ้น ขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการในสาขาดังกล่าวจำนวนหนึ่งที่ได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศ ได้สำเร็จการศึกษาและกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นักวิชาการกลุ่มเหล่านี้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในสังคมไทย และเห็นว่าหนทางที่จะเข้าใจและแก้ไขปัญหานั้นได้อย่างถูกต้องและมีประสิทธิภาพนั้น ส่วนสำคัญก็คือการศึกษาสังคมในหน่วยย่อย ซึ่งก็คือ “ท้องถิ่น” อันเป็นส่วนประกอบที่แท้จริงของ “ชาติไทย” โดยรวม การที่นักวิชาการจำนวนหนึ่งมุ่งไปศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 เป็นต้นมานับว่าสัมพันธ์กันกับนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะในกระทรวงศึกษาธิการที่ส่งเสริมและกระจายอำนาจให้ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เรียนรู้เรื่องราวของตัวเองมากขึ้น ตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป วิทยาลัยครูซึ่งกระจายอยู่ทั่วประเทศและศูนย์วัฒนธรรมประจำจังหวัดต่าง ๆ จะเป็นผู้ที่มียุทธูปถัมภ์

สำคัญ ทั้งในด้านการเรียนการสอนหลักสูตรท้องถิ่นศึกษา และเป็นแหล่งเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมของท้องถิ่น อันเป็นพื้นฐานสำคัญยิ่งให้แก่ ‘ท้องถิ่น’ ในมิติประวัติศาสตร์ได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2520 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการจัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงสองทศวรรษต่อมา (พ.ศ. 2520-2540) ขยายตัวออกไปอย่างมาก ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพ รวมทั้งมีความหลากหลายในทางด้านเนื้อหาพร้อมกับได้นำเอาแนวคิดทฤษฎีและวิธีการศึกษาใหม่ ๆ เข้ามาใช้ อย่างไรก็ตาม ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในช่วงหลังนี้ก็ไม่ได้เติบโตอยู่บนพื้นฐานที่ได้วางเอาไว้ก่อนร่วมสองทศวรรษดังกล่าวแล้ว ประเด็นเนื้อหาและแนวคิดต่าง ๆ ที่ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ประมาณพ.ศ. 2500 ได้รับการสานต่ออย่างกระตือรือร้น เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนในเนื้อหา 3 ด้านคือ การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ และการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ นอกจากนี้ก็ยังได้มีการรวบรวม ปรัวรรดและวิเคราะห์เอกสารหรือ “หลักฐาน” ที่เกี่ยวข้องจำนวนหนึ่ง

การศึกษาเรื่องราวของเมืองและชุมชนโบราณได้รับการวางพื้นฐานมานานแล้วทั้งทางตรงและทางอ้อมจากงานของ มานิต วัลติโกดม ตรี อมาตยกุล จิตร ภูมิศักดิ์ ผู้ที่สืบสานในแนวทางนี้อย่างจริงจังต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์ให้เห็นถึงพัฒนาการของเมืองและชุมชนโบราณในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้แก่ ศรีศักร วัลติโกดม ธิดา สาระยา และนักวิชาการในกรมศิลปากรอีกจำนวนหนึ่ง องค์ความรู้ที่เกิดขึ้นก็คือ ในดินแดนประเทศไทยมีชุมชนเกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนเล็ก ๆ เหล่านี้ต่างพัฒนาขึ้นมาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในเวลาต่อมา ลักษณะเด่นของพัฒนาการดังกล่าวก็คือ ความหลากหลายทางด้านชาติพันธุ์และวัฒนธรรมภายใต้เงื่อนไขของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่แตกต่างกัน รวมทั้งมีการผสมผสานทางวัฒนธรรมกันตั้งแต่เริ่มแรก การรับเอาอารยธรรมจากภายนอกก็จะเข้าไปในลักษณะของการผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีอยู่แล้วจนเกิดเป็นบ้านเมืองใหญ่โตหรือรัฐต่างๆ ตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์เป็นต้นมา บ้านเมืองหรือรัฐเหล่านี้ได้กระจายอยู่ทั่วไปและมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นอิสระแก่กันทั้งในช่วงก่อนหน้าและร่วมสมัยกับสุโขทัย พัฒนาการของบ้านเมืองเหล่านี้เองที่เป็นรากฐานอย่างแท้จริงให้กับอาณาจักรอยุธยาที่เป็นศูนย์กลางของ “ชาติไทย”

องค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวนี้ได้ปลุกฝังความคิดเดิมเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองหรือรัฐสมัยโบราณตามกรอบของการศึกษาในแนวประวัติศาสตร์ชาติไทยลงไปอย่างสิ้นเชิง นับ

เป็นการเพิ่มเนื้อหาของประวัติศาสตร์สมัยโบราณ รวมทั้งขยายพื้นที่ให้กว้างขึ้นอีกด้วย ถือได้ว่าเป็นคุณูปการครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นภายในเวลาช่วง 40 ปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ยังเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาในลักษณะสหวิทยาการที่เสนอหลักฐานภายในมากกว่าอธิบายไปตามกรอบทฤษฎีที่ตั้งที่นักวิชาการชาติตะวันตกมักนิยมกัน

องค์ความรู้ประเด็นต่อมาคือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยและในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ นับเป็นเนื้อหาที่มีความต่อเนื่องกับการศึกษาในประเด็นแรก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่เป็นการอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองหรือชุมชน รวมทั้งประวัติบุคคลและสถานที่สำคัญ ๆ ให้สอดคล้องสัมพันธ์และอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางแห่งชาตินั้น ได้มีมาก่อนหน้า พ.ศ. 2500 เป็นเวลานานและสืบต่อมาอย่างเหนียวแน่น ขณะเดียวกันตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาเนื้อหาที่เน้นทางด้านการเมืองก็เริ่มขยายไปสู่รายละเอียดมากขึ้น รวมทั้งมีเนื้อหาประเด็นใหม่ ๆ ซึ่งล้วนเป็นการขยายกิจกรรมด้านต่าง ๆ ของศูนย์กลางทั้งสิ้น แนวโน้มใหม่ของการศึกษาในลักษณะดังกล่าวจะมองเห็นได้อย่างชัดเจนในทศวรรษ 2520 ครั้นในช่วงปลายทศวรรษนี้เป็นต้นมา การศึกษาก็พัฒนาไปสู่การเสนอให้เห็นถึงความหลากหลายของเนื้อหามากยิ่งขึ้น และในแต่ละท้องถิ่นต่างก็ได้มีพัฒนาการที่เป็นของตัวเองโดยสัมพันธ์อยู่กับศูนย์กลางในระดับต่าง ๆ ไม่เท่าเทียมกัน ทั้งนี้โดยเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเป็นตัวกำหนดสถานะดังกล่าว ดังเช่นงานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ศึกษาเกี่ยวกับท้องถิ่นภาคใต้เป็นตัวอย่างที่ดี ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในแนวโน้มนี้ช่วยให้เข้าใจในพลวัตของประวัติศาสตร์ชาติไทยโดยรวมว่ามีความหลากหลายและสลับซับซ้อนทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และเป็นแนวโน้มใหม่ของการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในปัจจุบัน ส่วน ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย แม้ว่าในทศวรรษหลังสุดนี้ได้ซบเซาลงไปเป็นอันมาก แต่ก็น่าประหลาดใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้พบว่าเนื้อหาของประวัติศาสตร์ในแนวโน้มนี้ยังคงได้รับการ “ผลิตซ้ำ” และมีอิทธิพลอย่างมั่นคงอยู่ในหน่วยงานราชการและเป็นที่ยึดมั่นอย่างเหนียวแน่นอยู่ในหมู่ประชาชนที่ได้รับการชี้นำจากหน่วยงานของรัฐ ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลทางการเมืองและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงสามารถเข้าใจได้ไม่ยากว่าทำไมรัฐจึงยังคง “กีดกัน” ไม่ให้ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัตตานีได้จัดสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตัวเองมาจนถึงปัจจุบัน

สำหรับการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่นต่าง ๆ นับว่าเป็นเนื้อหาใหม่ที่พัฒนาขึ้นมาอย่างจริงจัง

ในช่วงทศวรรษ 2520 นี้เอง อย่างไรก็ตามในช่วงประมาณสองทศวรรษที่ผ่านมาคือนักประวัติศาสตร์และนักสังคมศาสตร์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ความสนใจ ศึกษาอย่างจริงจัง เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ชัดเจนทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศมีพื้นที่ในประวัติศาสตร์เป็นของตัวเองเป็นครั้งแรก เนื้อหาหลัก ๆ ที่มีการศึกษามีอยู่ 3 ด้านคือ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น โดยในระยะแรกจะเป็นการศึกษาทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ โดยมี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ พัฒน์ และฉัตรทิพย์ นาถสุภา เป็นผู้นำสำคัญ และต่อมาก็มีการศึกษาเพิ่มเติมในมิติวัฒนธรรมมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาชุมชนในภาคเหนือที่นำโดย อานันท์ กาญจนพันธุ์ และคนอื่น ๆ

จากการที่มีผู้ศึกษาหลายกลุ่มทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งต่างก็มีแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ตลอดจนถึงมีการวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างต่อเนื่อง การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์ช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาจึงเป็นความเคลื่อนไหวทางวิชาการที่น่าสนใจและยังพบว่าได้มีการปรับแนวคิด ทฤษฎี และวิธีการไปตามการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมากในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้ว่าในระยะแรกจะมุ่งศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวนาในลักษณะของความขัดแย้งและการต่อสู้เพื่อปรับความสัมพันธ์กับชนชั้นที่มีอำนาจหรือผู้ปกครอง ต่อมาเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในแนวเศรษฐกิจการเมืองที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากอิทธิพลของรัฐและทุนภายนอก จากนั้นก็ได้มีการเน้นลักษณะพิเศษทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของหมู่บ้านว่ามีความพอเพียง คงทน สืบทอดน้ำใจอันดั้งเดิมมายาวนาน นอกจากนี้ยังได้ปรับฐานะของหมู่บ้านที่เคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของรัฐให้มีความเป็นอิสระและแข็งแกร่งทาง “วัฒนธรรมชุมชน” เพื่อเป็นเครื่องมือ “ต่อสู้” กับอิทธิพลของรัฐและทุนนิยมในปัจจุบัน ส่วนการศึกษาชุมชนหมู่บ้านในอีกแนวหนึ่งจะมีลักษณะตรงกันข้ามคือ มุ่งศึกษาในหน่วยย่อย ๆ เพราะเห็นว่าสังคมนั้นมีความหลากหลายและได้พัฒนาไปอย่างเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ซึ่งสามารถเข้าใจโดยมองผ่านจากมิติในทางวัฒนธรรมที่แสดงออกอย่างสลับซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติศาสตร์ การศึกษาในแนวนี้นี้ช่วยให้เข้าใจปัญหาของท้องถิ่นได้อย่างชัดเจนและลึกซึ้งอันเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการพัฒนาท้องถิ่นให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตมากขึ้น

การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ในมิติประวัติศาสตร์แม้ว่ายังมีประเด็นข้อโต้แย้ง และถกเถียงกันมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็นับว่าได้สร้างองค์ความรู้ใหม่ให้กับสังคมไทย เพราะนอกจากทำให้ประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ได้เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปแล้ว ยังเป็นการสร้างปัญญาให้เกิดแก่ชุมชน ซึ่งจะเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งต่อสำนึกในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของชาวบ้านที่มีความเป็นมา มีบรรพบุรุษที่ได้ผ่านปัญหาและประสบการณ์

ต่างๆ ตลอดจนจนถึงการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและกับมนุษย์ด้วยกัน จนสามารถ สืบทอดความเป็นชุมชนมายังลูกหลานในรุ่นปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในแง่นี้ช่วยให้ ชาวบ้านเกิดความมั่นใจและมี “อำนาจ” ในการอ้างสิทธิ์เพื่อใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ถูกถูกรานและ เอาเปรียบมากขึ้นจากรัฐและทุนในขณะนี้

ในขณะที่การศึกษาเนื้อหาทั้งสามด้านดังกล่าวได้ดำเนินควบคู่กันไป ก็ได้มีการรวบรวม รวบรวมปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารพื้นเมืองประเภท ตำนาน กฎหมาย วรรณกรรมของท้องถิ่น ต่าง ๆ รวมทั้งข้อมูลทางคติชนวิทยาที่เกี่ยวข้องกับชาวบ้านโดยตรง ข้อมูลดังกล่าวนี้นับว่าเป็น “หลักฐาน” ที่สำคัญในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนื้อหาทางด้านวัฒนธรรม ความคิดและโลกทัศน์ที่ได้รับความสนใจมากขึ้นในภายหลัง การเก็บรวบรวมและปริวรรตข้อมูล ดังกล่าวได้มีอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนที่ เคยเป็นอาณาจักรล้านนามองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าได้มีการตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวเป็นพิเศษ อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้ยังเป็นระบบก็เกิดขึ้นในช่วงสองทศวรรษหลัง ที่เด่นชัดมากที่สุดก็คือการวิเคราะห์ตำนานและการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่น ซึ่งทั้งสอง เรื่องจะปรากฏในรูปของวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาเป็นส่วนใหญ่ การวิเคราะห์ตำนานทำให้ สามารถเข้าใจเรื่องราวของเมืองและชุมชนในมิติที่ซับซ้อนและหลากหลายขึ้น เช่นเดียวกับที่ ข้อมูลทางคติชนวิทยาและวรรณคดีท้องถิ่นก็ได้สะท้อนวิถีชีวิตของชาวบ้านในแง่มุมต่าง ๆ ไว้อย่าง น่าสนใจ

อย่างไรก็ตาม การปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลเหล่านี้แม้ว่าได้ดำเนินมา อย่างต่อเนื่องพร้อมทั้งพัฒนาแนวคิดและวิธีการศึกษาให้ก้าวหน้ามากขึ้น แต่ก็นับว่ายังมีจำนวน น้อยมากเมื่อเทียบกับข้อมูลต้นฉบับอันมหาศาลที่ได้เก็บรวบรวมไว้ตามศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัด และวิทยาลัยครู รวมทั้งในสถาบันการวิจัยที่เกี่ยวข้องของมหาวิทยาลัยทั่วประเทศ นอกจากนี้ยัง มองเห็นได้ก็ว่าบรรดาผลงานที่ได้มีการปริวรรตและวิเคราะห์ไว้แล้วนั้น ก็ยังไม่เผยแพร่ออกสู่วง วิชาการหรือสังคมมากนัก อีกทั้งนักวิชาการกลุ่มที่ศึกษาท้องถิ่นในมิติประวัติศาสตร์ก็ไม่ได้สนใจ นำเอาผลงานการปริวรรตและวิเคราะห์เอกสารเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ในการอธิบายเรื่องราวของ บ้านเมืองหรือวิถีชีวิตในชุมชนเท่าที่ควร

การศึกษาในกลุ่มแรกที่เป็นการศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการของเมืองหรือชุมชนโบราณ นับ เป็นเนื้อหาที่ไกลตัวและดูไม่ค่อยสัมพันธ์ต่อเนื่องกับวิถีชีวิตทั่วไปของผู้คนในปัจจุบัน แต่คุณูปการ ที่สำคัญก็คือนอกจากจะช่วยเติมช่องว่างทั้งในด้านพื้นที่และเวลาในประวัติศาสตร์ชาติดังได้กล่าว

แล้วนั้น ก็ยังช่วยสร้างความภาคภูมิใจให้กับคนในท้องถิ่น อันมีผลไปถึงการช่วยบำรุงรักษา โบราณสถานและศิลปวัตถุเหล่านั้น เช่นเดียวกับความตื่นตัวในด้านอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทาง ธรรมชาติของชุมชนหรือ “ท้องถิ่น” อันเป็นแนวคิดใหม่ในกระแสการพัฒนาชนบทไทยที่ได้รับการ ส่งเสริมมากขึ้นในปัจจุบัน

สำหรับการศึกษาในสองกลุ่มหลัง คือ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ กับ การศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและ กลุ่มชาติพันธุ์ รวมถึงการรวบรวม ปรีวรรด และวิเคราะห์เอกสารหรือข้อมูลหลักฐานที่เกี่ยวข้อง นั้น นับว่าเป็นเรื่องที่สอดคล้องสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นทั้งในด้านของเนื้อหาและเวลาในประวัติ ศาสตร์ ทั้งยังเป็นเรื่องที่ใกล้ตัวและมีลมหายใจใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของประชาชนในปัจจุบัน การ ศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมท้องถิ่นอย่างรอบด้าน จึงช่วยให้เข้าใจพัฒนาการของวิถีชีวิตใน “ท้องถิ่น” ต่างๆ ได้อย่างลึกซึ้งใกล้เคียงกับความเป็นจริง นับเป็นการปลูกจิตสำนึกและสร้าง ปัญญาขึ้นในชุมชนเพื่อเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วใน ปัจจุบัน และที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือ ความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ดังกล่าวจะช่วยให้รัฐหรือหน่วย งานอื่นๆ สามารถนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับการพัฒนาให้สอดคล้องกับสภาพวิถีชีวิตที่เป็น จริงซึ่งหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเนื้อหาในสองกลุ่มหลังเท่าที่ผ่านมามีปรากฏว่าอยู่ในลักษณะที่ “ต่างคนต่างทำ” ตามแนวทางของแต่ละสาขา โดยไม่สนใจแลกเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการของ ศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และยังรวมไปถึงไม่ได้นำหลักฐานในระดับท้องถิ่นและพื้นที่บ้านที่ได้มีการ รวบรวม ปรีวรรด และวิเคราะห์เอาไว้บ้างแล้วมาใช้ให้เกิดประโยชน์เท่าที่ควร ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ใน กรอบประวัติ-ศาสตร์ชาติไทย และในมิติของการพัฒนาเนื้อหาประวัติศาสตร์ชาติ แม้ว่าจะได้ขยาย รายละเอียดและหลากหลายมากขึ้น แต่ก็เป็นการศึกษาเนื้อหาเฉพาะด้าน เช่น พัฒนาการทางการ เมืองการปกครอง ประวัตินุคคลสำคัญ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งทั้งหมดมักใช้หลักฐาน เอกสารของส่วนกลางเป็นหลัก ส่วนการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์นั้น ก็ มุ่งไปทางด้านเศรษฐกิจหรือวัฒนธรรมในลักษณะที่เป็นภาพนิ่งในเชิงโครงสร้าง มากกว่ามีราย ละเอียดและให้ภาพเคลื่อนไหวที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น ทั้งยังไม่ค่อยเห็นความสัมพันธ์ ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับสังคมหน่วยที่ใหญ่กว่าภายนอก ส่วนหลักฐานที่ใช้ในการศึกษาก็จะยึด เอาข้อมูลจากการสัมภาษณ์เป็นหลัก ซึ่งมีปัญหาและข้อจำกัดเป็นอันมาก

ข้อบกพร่องหรือปัญหาดังกล่าวนี้น่าเป็นที่ตระหนักกันดีในหมู่นักวิชาการคนสำคัญ ๆ ที่ เกี่ยวข้อง ด้วยเหตุนี้เองในช่วงเวลาที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทศวรรษ 2520 จึงได้มีการ เสนอแนวคิดและวิธีการศึกษา ตลอดจนถึงกำหนดขอบเขตทางกายภาพและความหมายของ

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในลักษณะที่เป็นการศึกษาสังคมทั้งหมดของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ อย่างมีพัฒนาการและมีความสัมพันธ์กันในทุก ๆ ด้าน รวมไปถึงสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งในระดับเดียวกันและหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ฯลฯ อย่างไรก็ตาม “ข่าวสาร” ที่นักวิชาการคนสำคัญ ๆ พยายามเสนอออกมานั้น มีผลกระทบไปถึงการศึกษาเรื่องดังกล่าวค่อนข้างน้อย เพราะงานส่วนใหญ่ที่ออกมาภายหลังก็ยังคงศึกษากันในลักษณะเดิม แม้ว่ามีแนวโน้มให้เห็นถึงพัฒนาการที่ดีขึ้นอยู่บ้างก็มิใช่น้อย ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาในหน่วยย่อยระดับประวัติของชุมชนในลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ด้วยเหตุดังนั้นการศึกษาเกือบทั้งหมดในช่วงประมาณ 40 ปีที่ผ่านมาจึงมีลักษณะที่เป็น ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ มากกว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตามความหมายและขอบเขตที่หลายฝ่ายพยายามเสนอและคาดหวังให้เกิดขึ้นดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้น

‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ในรอบ 40 ปีที่ผ่านมาได้มีความสืบเนื่องและพัฒนาให้ก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ และจะเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับการวิจัยต่อไปในอนาคต ในอดีตนั้นท้องถิ่นศึกษาเป็นส่วนหนึ่งของไทยศึกษาตลอดมา และมีความสำคัญในฐานะที่ช่วยสร้างเอกภาพและความมั่นคงให้กับรัฐและศูนย์กลางของชาติไทยในการเผชิญกับจักรพรรดินิยม สถานะเช่นนี้ของท้องถิ่นจึงสอดคล้องกับสถานการณ์และเวลาในขณะนั้น แต่ในปัจจุบัน “การคุกคาม” จากภายนอกได้รุกรานเข้ามาในรูปแบบของทุนนิยมและมีผลกระทบไปยัง “ชาติไทย” ในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วประเทศ “ท้องถิ่นศึกษา” จึงสำคัญและมีความจำเป็นอย่างรีบด่วน ทั้งนี้ก็เพื่อเรียนรู้เข้าใจตัวเองอย่างถ่องแท้สำหรับเป็นเกราะและปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเพราะความรู้ดังกล่าวคือ “ปัญญา” ที่จะเป็พื้นฐานสำหรับแก้ปัญหาเพื่อความสุขสงบของสังคมและ “ความมั่นคง” ของชาติเป็นสำคัญ ทั้งนี้หากไม่ลืมนว่า “ชาติไทย” ในความหมายปัจจุบันก็คือความหลากหลายของท้องถิ่นต่าง ๆ นั่นเอง

ในส่วนของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ ประเด็นหลัก ๆ ที่ควรส่งเสริมให้มีการวิจัยในอนาคตมีอยู่อย่างน้อย 3 ประเด็น ซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องและต่อเนื่องกันดังนี้

1) ปรีวรรตและวิเคราะห์เอกสารต้นฉบับและข้อมูลพื้นบ้านต่าง ๆ ที่เก็บรวบรวมไว้ในศูนย์วัฒนธรรมของสถาบันราชภัฏ ศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัด รวมทั้งในสถาบันวิจัยของมหาวิทยาลัยตามส่วนภูมิภาค การปรีวรรตและวิเคราะห์ให้เห็นโครงสร้าง ความหมาย บทบาทหน้าที่และคุณค่า ของเอกสารประเภทตำนานพื้นบ้าน กฎหมาย วรรณกรรม และข้อมูลทางคติชนวิทยาอื่นๆ จะช่วยให้สามารถเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนตามท้องถิ่นในมิติที่ลึกซึ้งและหลากหลายขึ้น นอกจากเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์แล้ว ข้อมูลเหล่านี้ยังได้บอกภูมิปัญญา

ของท้องถิ่นที่ควรจะมีพื้นที่ อนุรักษ์ ตลอดจนนำมาปรับปรุงประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมสมัยใหม่ แม้ว่าการศึกษาวิจัยข้อมูลพื้นบ้านดังกล่าวจะมีอย่างต่อเนื่องแต่ก็ยังช้าเกินไป ไม่ทันกับการชำรุดสูญหายในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจและสังคมของปัจจุบัน

2) ศึกษาวิจัยในลักษณะที่เป็น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ให้มากขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะสังคมท้องถิ่นนั้นมีความหลากหลาย แตกต่างกันไปในแต่ละ “ท้องถิ่น” ดังจะมองเห็นได้จากผลกระทบและปฏิกิริยาของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ต่ออิทธิพลของรัฐและทุนนิยมนั้นไม่เท่าและ/หรือไม่เหมือนกัน การแก้ไขปัญหหรือพัฒนาท้องถิ่นควรดำเนินไปบนพื้นฐานความเข้าใจลักษณะเฉพาะของสังคมท้องถิ่นดังกล่าว หน่วยของ “ท้องถิ่น” มีหลายระดับตั้งแต่หมู่บ้านขึ้นไป แต่ไม่อาจกำหนดขอบเขตเอาตามอำเภอใจ หากต้องพิจารณาจากรากฐานทางวัฒนธรรมและความสำคัญในเชิงประวัติศาสตร์ทั้งในด้านเนื้อหาและหลักฐาน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในแง่นี้จึงไม่ใช่เรื่องของ “มือสมัครเล่น” อีกต่อไป แต่จะต้องทุ่มเททำความเข้าใจอย่างละเอียดรอบคอบและลึกซึ้ง เป็นการศึกษาลักษณะของสหวิทยาการและมุ่งศึกษาเนื้อหาในทุก ๆ ด้าน และที่สำคัญเป็นประวัติศาสตร์ที่ต่อเนื่องกับวิถีชีวิตของผู้คนในปัจจุบัน หรืออีกนัยหนึ่ง การที่จะเข้าใจสังคมในท้องถิ่นหนึ่งท้องถิ่นใดในปัจจุบันให้ลึกซึ้งนั้น ก็โดยมองผ่าน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ของพวกเขาเหล่านั้นเอง

3) ศึกษาวิจัยเพื่อเขียนประวัติศาสตร์ที่เป็นภาพรวมในระดับภูมิภาค เป็นการศึกษาที่อาศัยพื้นฐานมาจาก ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่กล่าวแล้ว ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้มองเห็นโครงสร้างของเนื้อหาต่าง ๆ ว่ามีความแตกต่างหรือสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างไรในแต่ละภูมิภาค รวมทั้งมีการเชื่อมโยงไปยังศูนย์กลางของรัฐ การศึกษาลักษณะนี้ทำให้ภูมิภาคต่าง ๆ มีประวัติศาสตร์เป็นของตัวเองอย่างชัดเจนเป็นรูปธรรมและมีน้ำหนัก อันจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียนการสอนในวิชา “ท้องถิ่นศึกษา” ทุกระดับ นอกจากนั้น ประวัติศาสตร์ในระดับภูมิภาคนี้เองที่จะเป็นพื้นฐานให้กับการเขียนประวัติศาสตร์ชาติ ที่สามารถมองเห็นถึงความหลากหลายโดยที่ทุกส่วนได้มีบทบาทในกระบวนการสร้างชาติและเป็นเจ้าของร่วมกันอย่างแท้จริง

การศึกษาวิจัยภูมิปัญญาท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะที่ได้กล่าวมา จะทำให้เกิดปัญญารุ่งขึ้นในท้องถิ่นและวงวิชาการ เป็นฐานอันมั่นคงสำหรับฟื้นฟูและพัฒนาชนบทอย่างเข้าใจและมีทางเลือกมากขึ้น ส่วนในวงวิชาการ การเข้าใจสังคมตัวเองอย่างถ่องแท้ลึกซึ้งเท่านั้นที่จะทำให้การศึกษาเปรียบเทียบกับต่างประเทศหรือ ภูมิภาคศึกษา ในอนาคตดำเนินไปอย่างมั่นคงมีประสิทธิภาพอย่างแท้จริง